INTERNATIONAL IDEA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY AND ELECTORAL ASSISTANCE

Ejemplar de archivo

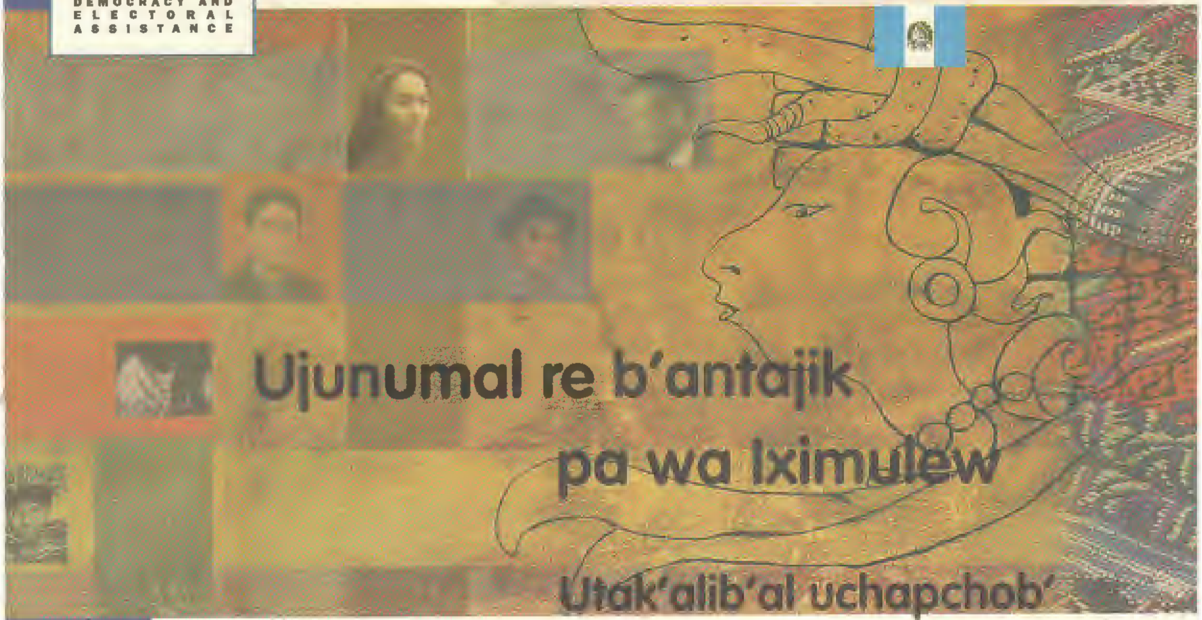

Ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew

Utak'alib'al uchapchob' re ri tinimit

Julem no'jib'al uch'ob'ik pa uwi' tinimit

DISTRIBUCION GRATUITA
PROHIBIDA SU VENTA

Ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew

Utak'alib'al uchapchob' re ri tinimit

Julem no'jib'al uch'ob'ik pa uwi' tinimit

(pa K'iche' ch'awem)

Iximulew, C. A., 1999

Nab'e ub'i':
DEMOCRACIA EN GUATEMALA, LA MISIÓN DE UN PUEBLO ENTERO.

Wa jun wuj ub'i' **Ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew. Utok'alib'al uchapchob' re ri tinimit Julem no'jib'al uch'ob'ik pa uwi' tinimit** kub'an tzij pa uwi' ri tz'ib'anel re wa' wa wuj wawa' are ri tata' ub'i' Edelberto Torres Rivas, Are' nimalaj k'amal b'e re ri jun kaman petanoq ch'aqäp ub'i' IDEA, ri wuj xk'amow ub'e wa wuj wawa' ub'i': Ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew. Utak'alib'al uchapchob' re ri tinimit. Julem no'jib'al uch'ob'ik pa uwi' tinimit. Xuquje' xtob' che ri ub'anik wa wuj ri Carmen Rosa de León, ri xub'an are' are ri uk'amik ub'e ri utz'ib'axik wa wuj. Ri solinel utz'ib'axik wa wuj are ri, Miguel Angel Sagone.

D.R. Ri ub'i' ri chak are "K'olem, junam b'antajik", ri tob'anik xb'an rumal ri ajch'aqäp kamon ub'i' IDEA.
Wa jun wuj wawa' ma jun wuj taj ri resam chik ri ajch'aqäp kamon IDEA.

Q'axanel tzij: Felisa Sanic, Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafael Landívar

Cholanel: Ingrid L. Estrada C., Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafael Landívar

B'inel re ri ub'anikal rij wuj: Hypnasis Gráfica Ltda.

Wachinel rij wuj: Gerarda Radríguez Cara

Esanel wachib'al rij wuj: Jorge Gambaa

Cholanel (pa kaxlon ch'awem): Byron Similox, Unessat Iximulew.

Xesax wi pa Iximulew
Printed and made in Guatemala

We kajowixik kesax uwach wa jun wuj wawa', xuquje' xa ne kajawixik kaq'axox chik pa jun ch'awem chik, utz kata' na chi'ruk' ri: Servicios de Información IDEA, Strömsborg S - 103 34, Estocalmo, Suecia.

Ri ruk'am wa wuj

La razón de este resumen v

Ri resaxik uk'ux tzij are wa' ri ub'antajik vii

Iximulew: rilik jawi kab'an wi b'enam chi' xuquje' aninäq chab'anoq 1

Ri nimäq täq chak petanäq

I. Ukojik uchuq'ab' junam b'anikal pa ri nimalaj tinimit 7
Uya'ik no'j 11

II. Taqo'nik che ri uya'ik uchuq'ab' ri k'yem re täq ri kachakuxik xuquje' ri jasa täq ri kab'an pa täq ri tinimit 12
Uya'ik no'j 17

III. Uyakik jun b'anikal junam Chikixo'l keb' kiwach winäq 18
Uya'ik no'j 20

Uya'ik ub'ixik ri raqataj pa kiwi' wajxaqib' kamon

I. Che ri utzakuxik jun b'e: Q'atb'altzijinik, ujunumal re b'antajik, jun uk'exk'ob' tinimit 23
Uya'ik no'j 26

II. Ri b'antajik xuquje' ri junamil b'anikal 27
Uya'ik no'j 30

III Uchakuxik: Ukojik utzij q'atb'altzij, chajinik pa wa Iximulew 31
Uya'ik no'j 33

IV. Winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' pa wa Iximulew: ri kichak yo'm wakamikx 34
Uya'ik no'j 36

V. Ri chak pa wa Iximulew, kajawaxik kakib'an ri yo'nelab' 37
Uya'ik no'j ... 39

VI. Ya'b'al b'e: Ri winaqib' re tinimit ... 40
Uya'ik no'j ... 43

VII. Rilik ri tzuqb'al re tinimit: Okem pa jun k'yik chanïm, xa junam, k'yem ke winäq pa ri kitinimit ... 44
Uya'ik no'j ... 47

VIII. Säq, mu'j chi kiwach ri tob'anelab' kaxlan täq winäq ke'pe naj ... 48
Uya'ik no'j ... 50

Ximb'al re tzij ... 51

La razón de este resumen

El documento que Ud. tiene en mano es un resumen del Informe de la Misión de International IDEA, aparecido en formato de libro en octubre de 1998 con el título ***Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.*** *La Misión estuvo encabezada por el distinguido hombre público, Belisario Betancur, expresidente de Colombia e integrada por expertos guatemaltecos y extranjeros, especialistas en los diversos temas desarrollados en el informe. El interés básico de este esfuerzo es el de contribuir al conocimiento y, luego, al debate de los problemas que enfrenta la sociedad guatemalteca, con el objetivo de ir construyendo consensos básicos sobre aspectos fundamentales de la vida nacional. De manera muy especial se busca dar respuesta a la pregunta, ¿es posible construir una sociedad democrática en Guatemala? ¿Qué dificultades deben ser resueltas, quiénes y por qué algunos actores están más interesados que otros en cumplir con estos objetivos?*

La Misión de International IDEA realizó numerosas visitas a un conjunto representativo de líderes de la vida nacional, consultó documentos y otras referencias escritas; realizó reuniones de discusión con participación de más de ciento cincuenta personas. Después de una introducción a los problemas nacionales, la Misión focalizó su interés en ocho aspectos de la realidad del país que merecieron una consideración especial. Los informes de los expertos contienen conclusiones y recomendaciones que completan el diagnóstico y enriquecen la visión general sobre Guatemala.

Este resumen recoge las ideas básicas del informe ***Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.*** *Como allí se propone, el pueblo guatemalteco tiene ahora la oportunidad de desarrollar un gran debate acerca de los diversos aspectos de su necesaria modernización. En la medida en que este resumen recoge las propuestas más importantes, puede contribuir al diálogo y a la concertación, tan necesarias para poder arribar, lo más pronto posible, a la constitución de una gran propuesta consensual que señale objetivos comunes. Es lo que se llama más adelante, la construcción de una Agenda Pública que conduzca a un gran Acuerdo Nacional.*

El objetivo del debate que puede originarse en torno a este documento resumen, debería facilitar la tarea mencionada: la estructuración consensual de una Agenda Pública.

Ciudad de Guatemala, abril de 1999.

Ri resaxik uk'ux tzij are wa' ri ub'antajik

Wa jun wuj wawa' wa k'o pa q'ab' la wichanïm, wa' uk'ux ri jun wuj ri xu jach ri jun kamon petanoq ch'aqäp ub'i' IDEA, ri jun wuj ri xjach pa ri u'ulajuj ik' re ri junab' 1998, ri ub'i' ri wuj are: **Ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew, utak'alib'al uchapchob' re ri tinimit.** Ri jun chak ri xb'anik are xk'amow ub'e ri nimalaj ub'anikal tata' ub'i', Belisario Betancur wa tata' wawa' are' wa' ojer xok kan che nimalaj q'atb'altzij re ri nimalaj tinimit ub'i' Colombia, xuquje' xe'rich'ilaj che ri ub'anik wa chak nik'aj winäq chik nimäq kuxik ke'l pa Iximulew, e k'o chi nik'aj chik ke'pe ch'aqäp ja'. Wa winäq wa' konojel nimäq täq kino'j pa uwi' ronojel ri xchakuxik. Ri xajawax ruk' wa jun chak wawa' xb'anik are jun tob'anik che ri no'j, xuquje' che ri ub'anik ch'awem pa uwi' ronojel ri uk'eyewal kakiräq ri winäq pa wa Iximulew, ri k'isb'al kajawixik are chi konojel taj xa ta jun ke'lawi ri kitzij pa uwi' täq ri kach'ach'oxik chu ri k'aslemal pa ri tinimit. Are kajawixik chi katzalix uwach wa jun k'oton chi'aj ¿Le kab'antaj tuk'ut chi' pa wa Iximulew kab'an jun tinimit chech jawi junam wi ri b'anikal chi'? ¿Jasa ri uk'eyewal rajawixik kakolomaxik, jachin tuk'u kab'anowik xuquje' jasa che k'o nik'aj winäq ri xa su koqam kab'anik, k'o chi nik'aj chik ri ma kakiya ta uq'ijal?

Ri jun kamon petanoq ch'aqäp ub'i' IDEA, che ri ub'anik ri uchak ri xu b'ano are xu'ch'ab'ej k'ya'laj täq winäq k'amal täq b'e re tinimit, xuk'ot kichi'; xuquje' xu'sik'ij k'ya'laj täq wuj; xkib'an täq k'amom täq ib' ri xo'pan wi k'ya'laj täq winäq na cho ri 150. Nab'e ri xkib'an wa jun kamon winäq are xkich'ach'o' nab'e täq ri uk'eyewal tajan karaq pa wa tinimit, tek'uri' are qas xchakun pa uwi' wajxaqib' jasa täq ri tajan kok'ow pa wa qatinimit ri sib'ilaj nïm ub'e, nïm ucholaj. Ri k'isb'al wuj ri xkijach kan ri kamon che ri k'isb'al kichak, kitz'ib'an chi upam jasa ri xe'lawi ri kichak, jasa ri jun no'j kakiya'o ri katob' che ri ilonik xkib'ano, xuquje' wa' wawa' katob'ik che ri uk'utik jasa qas ri ub'anom wa Iximulew.

ri tinimit wichanïm are ub'anik tzij pa uwi' jasa ri ub'anik kab'anik rech kanimarisax uwach ri tinimit, kab'an jun k'ak' tinimit chech. Jampa' tajan kab'an resaxik ri uk'ux ri wuj, katob'ik rech kab'an jun utzilaj tzij, kab'an jun k'amom ib', chi sib'ilaj rajawixik rech kak'isik, chanïm, jun chomanik xa junam pa uwi' ri tajan kach'ach'o'xik. Wawa' ri ke'la wi k'ate' na are ulemik tzij re tinimit ri kak'amow wi ub'i jun chomanik jawi konojel ri winäq utz kakil wi, utz kakina' wi kib'.

Ri kajawixik we kab'an jun tzij pa uwi' wa' wa jun uk'ux wuj wawa' are, xa ta katob'ik che ri ub'anik jun: Ub'anikal ri ulemik tzij re ri tinimit ri kak'amow wi ub'i jun chomanik ke konojel ri winäq re wa tinimit.

Pa wa nima Tinimit Iximulew, ukaj ik' re ri junab' 1999.

Iximulew: rilik jawi kab'an wi b'enam chi' xuquje' aninäq chab'anoq

Okem tzij

1. Sachib'al kab'an pa wa Iximulew che ri rilik apanaq jasa ri kab'an che ri petanäq pa ri k'aslemal. Jasa täq ri sib'ilaj nimäq täq kicholaj, nima'q täq kib'e jampa' kajeq ub'i jun k'aslemal pa utzil, jampa' xk'is jun nimalaj ch'oj jeqomula ojer kanöq. Utak'ab'axik jun tz'ilalaj ch'oj ri xuk'am ub'i 40 junab', wa' utz, wa' ri kuya' wi are ujeqb'äl jun utzilaj k'aslemal re ri tinimit. Ri chakunik pa uwi' ri junam b'anikal ri jeqom chi xkab'lajuj junab' kanöq sib'ilaj ri tob'anik kaya' chech, rech kak'is ri ch'oj k'o pa wa qatinimit. E k'iya'laj ri winäq ri aj Iximulew k'ate' nab'e mul ri e k'o pa ri kik'aslemal jawi ma k'o ta wi ch'oj. Wichanïm tajan kaya' uchuq'ab' ri k'ya'laj b'antajik xuquje' ke'k'y k'ya'laj kamon ri ke'chakun pa kiwi' ri winäq, pa kiwi' winäq Maya kib'antajik.

2. Ri kilitajik are chi sib'ilaj k'ax ri k'aslemal, rumal chi kilik k'ya'laj k'exk'ob' kab'anik: Pa cha chi ri winäq kakunik chi ma xaq ta utukel kuchomaj jasa ri utz kab'anik, rech kab'an jun k'aslemal jawi kaya' taj wi jun junam b'anikal; Uk'astajik ri jun pach'um k'aslemal re ri tinimit, ukamisaxik ri ch'oj, ub'anik ri k'aslemal pa utzilal; Uk'exik ri ub'anik ri jasa täq ri kab'an pa wa qatinimit, xuquje' nimik ib' pa ronojel ri jasa täq kab'an ronojel täq tinimit re wa uwa ulew; ujeqik jun k'aslemal pa jun tinimit jawi k'ya'laj wi ri kib'antajik ri winäq, rech kakib'an jun, wa' sib'ilaj rajawixik kok pa wa tinimit wichanïm pa ri q'atb'altzij re wa Iximulew. Wawa' rajawixik kachokonik rech kab'an jun tzij ri kak'uji' wi kino'j ronojel ri kichomab'al ri winäq, rech kakunik, chi ruk' tzij, kab'an opanem pa jun tzij jawi kuk'am wi rib' no'j ke konojel ri winäq.

3. Rech kab'an kunik che ri uraqik ronojel ri kaqab'ij rajawik chi konojel ri winäq ri aj Iximulew kakik'am kib' rech konojel kakitak'ab'a' ri jasa täq ri ke'q'aten ri no'j rech kaya'taj jun k'iyem, jun k'exk'ob' pa ri tinimit. Ri tinimit reqamula jun nimalaj eqan jawi ma

ke'k'y ta wi ri winäq, pa ri kib'antajik pa ri kitinimit, ri kib'antajik pa ri kik'aslemal, pa ri kimeb'ilal. Ri ub'antajik ri ch'oj ri k'ya'laj kik'aslemal winäq xuk'am ub'ik, ma sachinaq ta wa'. Ri ub'antajik jawi ri winäq chi' ma xa ta junam kib'antajik, jawi sib'ilaj wi ri meb'ilal wi chi', jawi ma xa ta wi junam kil wi ri winäq, are wa' ri nimalaj uk'eyewal rajawixik na kapakik, kasaqirisax uwach. Rumal wa' ri Jun Kamon Petanoq Ch'aqäp ub'i' IDEA (K'ate' Kamon) kuchomaj chi wichanïm are ramaj, are q'ij, are junab' kajeq uchakuxik ruk' chuq'ab' ri rilik jasa kab'anik che ri uk'exik täq ri k'ax roqom.

4. Sib'ilaj utz kana'taxik chi pa ri ub'antajik ri k'aslemal sib'ilaj k'i ri jasa täq utz che ri tinimit opaninaq, tzoqom rumal ri mox täq chomb'al k'o kuk' täq ri winäq ojer, rumal chi ma ke'kay ta chi kiwach, ma k'o ta kino'j che ri ub'anik ri utzilal pa kamon, xuquje' ma k'o ta täq kichuq'ab' täq ri q'atb'al täq tzij ri ok'owinäq pa ri tinimit. Wa utzilaj täq jasa täq, chaqilaj junam, tajan kopan ruk' ri uk'isb'al ri 1000 junab', rumal wa' chajeq ruk' chuq'ab', ruk' k'ak' täq no'j ri junab' petanoq, rech sib'ilaj utz ri k'aslemal kapetik pa ri ujeqb'al ri junab' 2000.

5. Ri ch'oj xb'an waral pa ri juk'al waqlajuj junab', sib'ilaj k'ax ri xub'ano e 150000 kaminaqib' xe'lik, xuquje' e k'o winäq ri xaq xe'k'am ub'ik, ma xe'tzalix ta chik chi täq kachoch, xuquje' e 100.000 ri winäq ri xe'q'ax ch'aqäp xe'kito' kib' jela', sib'ilaj e k'i ri ak'alab' ri xe' kam kinan, kitat, e k'o sib'ilaj ixoqib' xe'kanaj meb'a' e maykanib'. Chikij ri naturalib' qas xqaj wi ri k'ax re ri ch'oj, chi kixo'l kajib' winäq kakiräq k'ax e oxib' e naturalib' chi ke. Wichanïm kab'an okem pa ri siglo XXI sib'ilaj k'ax ub'anom ri tinimit. Chi kixo'l lajuj winäq e kajib' ri winäq ma keta'm taj kakisik'ij wuj, ke'tz'ib'anik, e k'i na jampa' ri naturalib' pa juyub' ke'l wi, xuquje' sib'ilaj e k'i na jampa' e ixoqib' ri ke'ch'ach'oxik. Ri ak'alab' ri maja' ko'pan pa ri job' kijunab' e panik'aj kiraqom no'jin yab'il, xuquje' sib'ilaj ri winäq ma k'o ta kichak, xuquje' k'o chi jun k'ax chik raqom pa Iximulew, are chi ri 40% chikixo'l ri winäq konojel kab'an k'ax chi ke rumal ri ub'antajik ri kik'aslemal. Wa Iximulew xa jun chi ma are ta tinimit ri ma nïm ta puwaq kunïm che ri kitijoxik ri winäq chi kixo'l täq ri nik'aj nimäq täq tinimit chik, xa junam kib'anom ruk' ri Brasil chi makakikoj ta ri puwaq che ri kitijoxik ri winäq. Wa tinimit Iximulew jun

tinimit chi sib'ilaj ri tiko'n tikom chi uwach, ma nïm ta ri kakanaj chi' (PIB).

6. Sib'ilaj chilix ri ch'awem kab'an chi ke ri winäq pa uwi' jampa' ke'kiya kijuch' chi jachin ri kiq'atb'altzij kakaj, kilitaj apanaq we man kilixik sib'ilaj k'ax rak'amuloq jampa' kilix chi jumul jachin ri q'atb'altzij kokik. Su pa ri junab' re ri 1,985, ma e k'i ta chi ri winäq xo'panik. Xa jun chi ma pa ri k'isb'al ta k'o wi wa Iximulew chi ma e k'i ta ri winäq kakib'ij ke jasa qas ri rajawixik che ri kitinimit. Ri tinimit Uruguay xuquje' ri tinimit Costa Rica 96.1%, 84.6% chi ri winäq kakib'ij ke konojel jasa qas ri utz kab'an pa ri kitinimit; Ri tinimit Colombia xuquje' wa Iximulew chi ri 31.6%, 29.6% ri winäq ri kakib'ij ke jasa qas ri rajawixik kab'an pa ri kitinimit. Xuquje' xa ri 40% chi ke konojel ri winäq ri ke'l pa wa Iximulew kitz'ib'am kib' chi ke'kiya kijuch' che ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij kakaj kakanaj kanöq che ri uk'amik b'e ri tinimit, xuquje' ma xuxu' ta wa' chi kixo'l wa' wa kitz'ib'am kib' ma konojel taj ko'panik che ri uya'ik ri kijuch'. Jun pichonik no'j kuk'utu chi ri rilik ri junamil b'antajik sib'ij qajinaq na uloq chi kixo'l ri job' nimäq täq tinimit ri kak'am kib'. Ri winäq sib'ilaj ma utz ta ke'kil wi ri kakib'an täq ri q'atb'altzij, rumal wa' ma kab'antaj ta kunik chi pa wa Iximulew ma kaya'taj ta jun junumil b'antajik.

7. Ri uk'isb'al ri jun ch'oj pa wa Iximulew jun jeqb'al re jun k'ak' laj k'aslemal, jawi konojel wi ri winäq ke'kunik kakib'ij jasa qas rajawaxik chi ke rech kak'y uwach ri kik'aslemal, kak'uji' kipwaq, kak'uji' ronojel ri rajawixik chi ke. Wichanïm xopan k'u chi uwach chi kajeq ri chak pa uwi' jun utzilal. Sib'ij k'ax xraqik che ri ub'anik ri jun tzij ri xkib'an ri winäq aj upaq'ayes kuk' ri q'atb'altzij ri xkik'isb'ej re ri jun ch'oj chi kixo'l xako'l ma lajuj junab' xuk'amo, e kajib' q'atlb'altzij xi'lowik. Pa täq wa' wa junab' wawa' xb'an tzij kuk' kamon täq ib', kuk' nimäq täq k'ayinelab', kamon täq ri kakaj ko'pan pa q'atb'altzij, kamon kakich'ojij ri ma utz taj kub'an ri q'atb'altzij, kuk' kamon ke täq Maya, kuk' winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', kuk' ta ri k'amal täq b'e re täq tyox, xuquje' kuk' nik'aj chik. K'isb'al xab'antaj kunik che ri uk'isik ri ch'oj, xe'ya'taj rumal wa' wawa' sib'ilaj jasa täq ri kub'an jun k'exk'ob' che ri k'aslemal. Xya'tajik Jucholaj No'j b'anikal Utzilal jawi kach'aw wi pa uwi' sib'ilaj utzilaj täq no'j ri kuto' ri tinimit wa' ma xuxu' ta wa' ri rajawixik, k'o chi nik'aj chik, cha qila wawa' jun utzilaj jeqonik che ri utzilal.

8. Kab'an tzij pa uwi' ri uk'ux ri Jucholaj No'j B'anikal Utzilal, wa' ma xuxu' ta uchak ri q'atb'altzij ri rajawixik, xuquje' rajawixik kuya' uno'j ri tinimit chech rech qas ri ukojik ri xb'anik. Ri kakichomaj ri xe'b'anow wa jun chak wawa' are ri ub'antajik wa' are rumal chi konojel ri tinimit xtob'ik, ruk' wa' je' chab'an che ri rilik chi qas kab'anik jasa ri xb'ixik uchak xuquje' ronojel ri tinimit kub'ano. Ri xe'lawi, ri chak kab'anik konojel tuk'u ri winäq utz chakilij wi. Ri kakichomaj ri winäq ke'pe ch'aqäp chi ri ub'anik ri xb'ixik ma jasa täq ta wa' kata' che ri q'atb'altzij kub'ano, ri rajawixik are chi ri winäq chakilij chi ri ko'k che täq q'atb'altzij chakiya kitzij che täq ri uchakuxik wa' wawa'. Jampa' xk'is ri ch'oj xk'is k'ya'laj täq jasa täq ri ma utz taj kok'ow pa ri qatinimit. Jun nimalaj utzilal xopan pa jun tinimit ri karaj utzilal, rumal chi wa' ronojel ri tinimit ri kajawanik, ma xuxu' ta jun, keb' oxib' winäq ri ka'jawanik. Rumal ri' ma yo'q pa kiq'ab' keb' oxib' winäq ri ub'anik uchak tininimit wa'.

9. We man kab'anik jasa ri kub'ij ri Jucholaj No'j B'anikal Utzilal kuk'amula kax che ri uchak ri q'atb'altzij. Sib'ilaj k'i ri chomanik uyakomula täq wa' wawa' chi kixo'l k'ya'laj täq kamon, rajawixik chi chab'anoq ma xaq ta kakanaj kan pa chomab'al ri kab'ixik pa uwi' ri jucholaj no'j b'anik'al utzilal. K'o jasa täq ri kub'ij wa' wa wuj wawa' we man ke'b'anik kuyak'ax chi kixo'l ri winäq, wa ne kab'an chi tzalijem pa ri ub'antajik ri k'aslemal jampa' xb'an wa' wa wuj wawa'. Xuquje' we man kab'an wa' wawa' chi kiwach ri winäq ke'pe ch'aqäp sib'ilaj k'ax wa', we ne ke'b'ek, xuquje' wa ne kab'e ri kitob'anik.

10. Rumal k'ya'laj jasa täq, nimäq täq uchuq'ab' ke täq kamon re tinimit, ke kamon kakaj ko'pan pa q'atb'altzij, kakaj ta chik ke'tzijon pa uwi' ri ri xtz'ib'axik jampa' xk'is ri ch'oj chi kixo'l ri aj upaq'ayes, ruk' ri q'atb'altzij, ¿jasa tuk'u kakich'ek ri winäq, ri kamon ne' ri ma kakaj taj kab'an wa' ri tz'ib'atalik?, ¿jachin tuk'ut utz ke'la wi we man kab'an ri tz'ib'atalik? Ri utzalixik uwach wa k'oton chi'aj sib'ilaj k'i. Nab'e kachomaxik chi xuxu' uchak ri q'atb'altzij chi kub'an wa' wa jun chak wawa', xuquje' ri kachomaxik are jasa tuk'u ri ke'lawi wa' we kaya' ukojik ri Jucholaj No'j B'anikal Utzilal, ri kachomaxik jasa tuk'u kub'ij ri tinimit wa' chech. Kilitajik chi rajawixik ri utzilal, xuquje' kaxiw ib' we ta kaya'tajik jasa tuk'u ri ke'la wi wa', ri xchomaxik jampa' xk'is ri ch'oj are chi kak'is ri meb'ilal, xuquje' ri k'ax täq jasa

täq kilitajik rumal wa' sib'ilaj ri jasa täq kape utzijoxik wichanïm rumal täq ri k'ol täq chomab'al k'o wa' pa uwi' wa' wawa'. Ma ruk' ta wa' su ta xk'ij ri chomanik pa uwi' ri utzilal, wi winäq kakichomaj chi xa su kaya' wi na wa', pa cha xilitaj pa nik'aj chak b'anom pa uwi' wa' jawi xk'ot wi kichi' sib'ilaj winäq.

11. Kilitajik chi sib'ilaj kajawixik kok uchakuxik ri kub'ij ri Jucholaj No'j B'anikal Utzilal, chanïm b'a chab'an ri chakunem pa uwi', konojel ri winäq, ri q'atb'altzij, ri nimäq k'ayinelab', ri winäq kakaj ko'k che q'atb'altzij, kamon ke'chakun pa kiwi' ri rutzilal kik'aslemal winäq, ri no'j täq winäq, kamon ke täq ixoqib' ke'pe pa täq juyub', konojel täq ri tyox, winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', xuquje' nik'aj chik. Ma sach b'a' chi tajan ko'k'ow ri q'ij, ri ik', ri junab' chanïm chab'an ri chak pa uwi' jasa kab'an che täq wa' wa tzij ri kakaj chi kab'anik, kate'q we man kab'an chi kunik chech, katzoqopix jun nimalaj utzilal che ri qatinimit. Ri kamon ri xe'b'anow wa' wa jun chak wawa' kakilo chi we ma kachux ri Jucholaj No'j B'anikal Utzilal, no'jimal kab'an kunik cheh, xuquje' sib'ilaj k'ax karaq che ri ub'anik. Rajawixik konojel ri winäq che' chakunoq che ri uchakuxik. Ya kak'is wa jucholaj junab' we man kachakuxik, jun utzilal xaqalaj kok'owik ma kachap taj, ma kachakux taj, jun nimalaj tzaqinik kab'anik. Rajawixik ri q'atb'altzij chachakunöq chanïm, jasa ri chanïm utz ke'chakuxoq, xuquje' no'jimal kib'anik jasa ri xa su no'jimal wi kikojik kab'anik, rumal chi kata' na chi ke konojel ri winäq we man kakaj kakiya' na jun kitzij chech.

12. Nik'aj kexk'ob' sib'ilaj rajawixik kab'anik che täq ronojel ri utzij q'atb'altzij, rech kaya' uchuq'ab' ri q'atb'altzij chi ke konojel ri winäq ri ke'l chi upam ruk' ri utzij. Nab'e kab'an ok'owem che ri rilik jachin täq ko'k che q'atb'altzij, xuquje' tek'uri' kab'an ok'owem chi konojel ri kakilij jachin kok che q'atb'altzij xa jun kakib'an che ri kitzij, xuquje' ri q'atb'altzij ri ma qas ta ko ri utzij kab'an ko che ri utzij. Jampa' ri xjeq ub'ixik chi rajawixik jun k'exkob' che ri utzij ri q'atb'altzij sib'ilaj nïm ri ub'ixik xb'anik, wakamik tajan kak'is uchuq'ab', kilitajik je ri tajan katak'ken ri uchakuxik. Ronojel ri jasa täq kab'ixik sib'ilaj k'i ri ub'anom, konojel ri ke'la wi are ri puwaq, rumal chi kachomaxik chi ri puwaq are kayo'w k'yem che jun tinimit. Ri ume'r ri tinimit ma tak'al taj, xuquje' ma sib'ilaj ta ri puwaq sachom pa cha kub'ij ri kitzij ri q'atb'altzij ruk' ri ke ri aj upaq'ayes pa ri kiwuj ri xkijuch'u, chi rajawixik kasachik.

13. Xya'taj wakamik chi ri tinimit xuk'am uq'ab' chi pa wa tinimit Iximulew sib'ilaj e k'i kib'antajik ri winäq e k'olik. Wakamik rajawixik kaya' jun tinimit ri ke'k'am wi konojel ri winäq, xuquje' rajawixik kaya' wi kiq'ijal, kaya' chi ke jasa qas ri ke ri are' kachakonik. Ri ub'anik wa' wa jun k'exk'ob' wawa' rajawixik kab'anik su pa ri uk'ux ri tinimit. Xuquje' kab'an jun k'exk'ob' pa täq ri q'atb'altzij, we kab'an wa' qas kaya'taj jun k'exk'ob' pa ri tinimit.

14. Pa uwi' ronojel ri b'im, k'o oxib' jasa täq rajawixik rech kab'an k'ak' che ri qatinimit, ri b'anol re wa jun chak wawa' karaj kub'ij chi are' wa' ri rajawixik kab'anik: uya'ik uchuq'ab' jun junam b'anikal re ri tinimit; uya'ik uchuq'ab' ri chak kab'an pa ri jun tinimit xuquje' ri kib'antajik ri winäq, ub'anik jun tinimit jawi k'ya'laj wi ri kib'antajik ri winäq.

Ri nimäq täq chak petanäq

I. Ukojik uchuq'ab' junam b'anikal pa ri nimalaj tinimit

15. Kajach kan pa kiq'ab' ri winäq aj Iximulew jun tinimit jawi xa jun kab'an re jasa ri karaj kab'anik, xuquje' jun tinimit ri ma k'o ta chi uchuq'ab' rumal nimalaj ch'oj ri k'ate' xok'owik. Jampa' kab'ixik jun tinimit ko, ri ke'la wi wa' are jampa' are kakojik jasa ri kub'ij ri tinimit, we je' wa' are chi' oj k'o pa jun tinimit jawi Junam wi b'anikal. Su pa ri junab' 1982 kajeqataj wi uloq jun k'exkob', ma ko'k ta chi che q'atb'altzij ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' ri su kijeqom ula su pa ri junab' re ri 1954. Jampa' xmiq' ri ch'oj chi kixo'l ri aj u'paq'ayes xuquje' xk'exk'ob' ri kib'antajik ri q'atb'altzij. Kilitajik chi keb' jasa täq xraqajik, kajeqatajula ri Junam b'anikal, xuquje' ri ch'oj, wa' karesaj uchuq'ab' ri tinimit jampa' kuk'ex ri uq'atb'altzij.

16. Ri k'exk'ob' ri xya'taj chi' pa wa Iximulew xuquje' xya'taj rumal no'j xpe naj, pa cha ni no'j kab'ixik chi are utz kata' ke konojel winäq jasa kakichomaj pa uwi' jun no'j kab'ix pa nik'aj tinimit chik pa ronojel wa uwa ulew. Xb'an elem pa kiq'ab' ri miliatarib' pa ri junab' ri 1985, jampa' xe'mulax jun kamon winäq xkilij ri utzij q'atb'altzij, xkikolomaj ub'anik. Pa wa junab' re ri 1985 wa Iximulew xk'uji' jun k'ak' utzij q'atb'altzij, ri xe'b'anowik are ri jun kamon winäq ke'pe pa kya'laj täq tinimit e taqom ulo che ri ub'anik ri chak. Wa jun utzij ri q'atb'altzij sib'ilaj ri k'ak' täq no'j k'o chi upam pa uwi' jasa täq ri utas q'atb'altzij rajawixik ke'chakunik che ri ub'anik ri utzilal chi kixo'l ri winäq re wa nimalaj tinimit, pa cha ri Jun kamon kachakun pa uwi' ri utzij q'atb'altzij, Jun kamon kachakun pa uwi' jachin ri kakanaj kan che q'atb'altzij chi a kajkaj junab', Jun kamon kachakun che ri rilixik kab'an utzilal chi ke ri winäq, Xuquje' ri uya'ik kiq'ijal ri winäq e naturalib'.

17. Oxib' chi ri cha'onik q'atb'altzij b'anom, qas utz b'anom chech, are kojom ri q'atb'altzij ri karaj ri tinimit, utz ub'anom ma k'o ta k'ax uya'om. Ri jun Junam b'anikal sib'ilaj utz ub'anom chqech, e k'i ri kamon ke'chakunik pa uwi' ri rilik jachin ri q'atb'altzij kakub'i'k,

xuquje' ri winäq ruk' ronojel kanima ke'b'ek, ke'kib'ij jachin ri kakaj kokik. Kilitajik xuquje' si xa su karaj wi chi rajawixik konojel ta ri winäq ke'b'ek ke'kib'ij jachin ri q'atb'altzij kakaj. Kilitajik xuquje' chi e 40% ri winäq ma ko'pan taj che ri uya'ik ri kijuch' pa uwi' jachin ri q'atb'altzij kakub'i' pa tem, wa ma ke'b'e taj xaq ke'kanaj wa' ruk' jeri'. Xuquje' e k'o winäq ri kitz'ib'am kib' chi ke'b'e che ri uya'ik ri kijuch pa uwi' ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij kakaj, ma ko'pan taj xa panik'aj ko'pan chi ke, wa' wawa' kub'an kax che ri ub'anik ri Junam b'anikal. Ri kab'anow wa' are rumal chi ri winäq kakichomaj chi ma qas ta kakoj ri ke'kib'ij ri are', chi ri tz'ukunel täq q'atb'altzij keta'm chik jachin kakikub'a' kanöq.

18. Che ri utzakuxik q'atb'altzij ke täq ri tinimit pa ri junab' (1995) e 53% ri winäq ma xo'pan taj ma xe'kiya ta kan ri kijuch' pa uwi' jachin ri q'atb'altzij kakaj ke'kub'ik, pa ri nab'e mul, pa ri ukab' mul e 63% ri winäq ri ma xo'pan taj. Are xch'eken ri PAN, e k'o ri uwinäq xu täq pa ri Congreso. Xe'ch'eken are', are xe'kojow ri achi xkub'i pa tem re q'atb'altzij ruk' 30.000 juch', Xo'pan 36% ri winäq ri kitz'ib'am kib'. Xuquje' ri 13.4% ri xa su ko'pan wi ronojel ri kaj-kaj junab'. Jun wa' che täq ri uk'eyewal ri nab'e kachakuxil.

19. Ri ub'anik ri kich'ab'exix ri winäq rech konojel kakib'an ke che ronojel ri kab'anik, kab'ixik, k'o jun ub'anik chik, pa cha ri kub'ij wa wuj wawa', are pa cha ri kakimulij ub'i kib' ri winäq ke'b'ek ke'kita wi jasa täq, pa cha pa uwi' ri kib'antajik, pa uwi' ri jasa täq kachakon chi ke, jasa täq kachakon che jawi kel wi ri chi', re ri kitinimit, re ri nïm utinimit. Ronojel wa' wawa' mayb'al rilik pa wa Iximulew, jawi ri k'amal täq b'e ri jujun kamon re ri tinimit kakik'am kib', ke'kita jasa ri rajawixik kakilo chi uwach tinimit, cho q'atb'altzij ne'. Rumal täq wa' pa wa Iximulew ri jasa täq tajan kak'exk'ob'ik, nojimal b'enoq, kilitajik je ri ma kaya' ta qas uq'ijal, pa cha ri kajawixik che ri tinimit karaj wichanïm.

20. Rajawixik kana'taxik rech qas kab'an jun opanem pa jun Junam b'anikal rajawixik chi ke'kuji' kamon jachin täq ri ke'chakun pa uwi' jachin täq ri q'atb'altzij ke'kub'ax pa tem ronojel täq tinimit, xuquje' rajawixik ke'k'uji' pa täq wa' wa kamon wawa winäq ri nima'q täq kino'j pa täq ri tinimit, rech kab'antaj kunik kilix ri uk'eyewal k'o pa täq ri tinimit. Xuquje' rajawixik kaqab'ij chi ma

utz ta ki'l täq ri kamon ri ke'chakun pa uwi' rilixik jachin kakub'i' pa tem, ma kamay taj je' wa' ri kilixik ronojel wa uwa ulew. We man e k'o wa' täq wa kamon wawa' ma kab'antaj kunik taj qas kilixik jachin ri utz ko'k che q'atb'altzij. Rajawixik je' chab'an wa' chi' pa wa Iximulew.

21. Xuquje' rajawixik chi ri tinimit kakiya kiq'ijal ri winäq ri ke'chakun pa täq ri utas täq ri q'atb'altzij, rajawixik chi ri chak kakib'an täq ri winäq utz ub'anik kab'anik, xuquje' jun tak'al wi ri kichak, ma xaq ta kakik'exo. Rech kaya' uchuq'ab' ri uchak ri q'atb'altzij rajawixik ma kayuj ta ub'anik ruk' nik'aj chomab'al chik, pa cha ri ke täq ri tyox ojer, wichanïm pa cha ri ke ri nimäq täq k'ayinelab', ri ke ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', xuquje' ke chi ri nik'ajaj winäq chik ri ki'lowik jachin täq ri q'atb'altzij ri ke'kub'i' pa tem. Ri q'atb'altzij are rajawixik are karilik ri utzilal ke konojel ri aj Iximulew.

22. Pa kiwi' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', ri wuj ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij are wa' xutz'apij ri jun chomanik xjequla pa ri junab' 1982, ri xuk'ex ri kib'antajik ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', xesax ri q'atb'altzij pa kiq'ab'. Kaq'alijanik chi k'o täq ri kamon ri ma utz ta xkil wa' je xb'an wa' chech, karaj na keb', oxib' q'ij chi kak'aman wa' wa je' xb'an wa', ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' tajan kok che ri ub'eneb'axik ri qas jun utzalaj chak rajawixik kub'ano, wa' jun k'ak' laj chak, ri ke'la wi wa' chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' ke'q'ax che chajinel re ri tinimit. Ri kub'ij ri wuj ri xk'isb'en ch'oj, are kaya' kiq'ijal ri k'amal b'e winäq re tinimit.

23. Pa jun utas chi wa chak, ri yo'nelab' ub'ixik ronojel ri rajawixik kab'ixik, a're' kichak chi kaya' jun junam b'anikal. Ri ch'oj kakib'an ri q'atb'altzij, ruk' ri yo'nel ub'ixik jasa täq, xa su je wi kakib'an wa', pa chin tane ri q'atb'altzij k'olik, Ri prensa are' nïm ucholaj, are wi ri kayow ub'ixik ri tajan kok'owik . Ri radio, nïm ucholaj rumal chi kaq'alijin xa pasa ta ne k'o wi ri winäq chi', xuquje' kakita täq ri maya, rumal ri' yo'm uq'ijal. Pa wa jun junab' oj k'o wichanïm. Ri yo'nelab' ub'ixik ri tajan kok'owik sib'ilaj k'ax tajan kakiraqo, rumal chi ri kajawaxik are jun tijonik pa uwi' ri utzilal b'anikal.

24. Ma sach b'a' chi jun k'aslemal pa jun junamil b'anikal, are jun tinimit ri k'o ri utzij q'atb'altzij chech, xuquje' jawi ma k'o ta chi k'ax kab'anik

rech qas jun tinimit pa cha ri rajawixik. Pa ri uk'aslemal wa Iximulew, ri ke'la wi wa' are chi ma kab'anta chi k'ax che ri kik'aslemal ri winäq, chayo'q uq'ijal nab'e ri winäq chi kixo'l ronojel ri jasa täq k'olik, chayo'q uq'ijal ri uk'aslemal. Pa wa jun tinimit wawa', are wa' ri nab'e rajawixik k'olik rech qas kaya'taj ri junam b'anikal, chi uwach 36 junab' ch'oj jeqom kanöq. Wakamik ri ch'oj tajan kab'anik ma e nima'q ta wa'. Pa ri ukaj ik' re ri junab' 1998, ri kamon karilij ri kik'aslemal winäq pa ri Naciones Unidas, pa Ginebra, ma xya' ta uq'ijal wa Iximulew, xub'ij chi wa tinimit wawa' jun tinimit kub'an k'ax che ri kik'aslemal ri winäq, K'o wi na winäq ma kakiya ta kiq'ijal ri winäq, wa nik'aj ub'anik wawa' ma k'o ta chi kech, chech.

25. Ri ukamisaxik ri pare Juan Gerardi, pa ri q'ij 26 re ri uxox ik' re ri junab' 1998, Wa' jun kamisanik chi ke ri winäq, Wa' xuquje' jun k'ax che ri tinimit. Xuquje chayo'q uq'ijal . K'ax kuya chi ke ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xuquje' chaqe ronojel. Ri sib'ilaj k'ax are chi kuya xib'inel ib' we kapetik chi je' chi katzalix uwach, ri kilitajik are chi ri xkamisax ri pare rumal ri xub'ij. Xa pasa ta ne ri xb'anowik a're' e k'o chi uwach, are ri q'atb'altzij k'o pa uq'ab' k'o wi kutzakuj jachin ri xb'anowik, xuquje' pa kiq'ab' kakiya kikotemal. Ri qas kajawaxik are ri utzilal pa ri juyub'.

26. Ri rutzil ri xtz'ib'axik ri xb'an ojer, xa su re wi wa tinimit Iximulew kareta'maj jasa qas ri xb'anik. Pa ri kitzij ch'ojonelab' k'o wi are xyo'w ub'e chi kab'an jun kamon pa uwi' "Ju kamon ri kachakon pa kiwi' ronojel ri k'ax xuräq ri kik'aslemal ri winäq, xuya oq'ej chi kixo'l ri winäq" . wa jun kamon wawa' xkijach ri kichak pa uwi' ri xya'tajik pa ri 25 re ri ukab' ik' re jun junab'. Ri acuerdo ma kub'ij taj ri kib'i' ri xaq laj Ri wuj kub'ij jachin xb'anow wa k'ax, xa su rajawixik wi jewa' chaban chech.

27. Jun jasach ri kuqasaj uchuq'ab' ri q'atb'altzij, are chi ma kub'an ta kunik ri ukojik ri utzij ri q'atb'altzij che täq jampa' kab'an täq k'ax täq jasa täq, xuquje' ma kakoj ta chik che ri uto'ik ri winäq jampa' ma k'o ta umak. Ri rilik k'ax kakiräq ri winäq xa su kub'ij wi, ri winäq ma kakiya ta chi uq'ijal ri tajan kakib'ano, kuya uchuq'ab' ri etzelal. Ruk' ri tob'anik kape naj che ri q'atol tzij tajan kachakux ri rilixik ri winäq, xuquje kajawaxik k'u wi kab'an chi ke ri polisi'yab'. Kab'an k'ak' che täq ri kino'j ri polisi'yab', kab'anik chi sib'ilaj utz kape ri kilik, kilik chi chayo'q kiq'ijal, xuquje' kilixik chi kolom ri kakib'ano.

28. Xuquje' k'o pa ri wuj ri xk'isben ch'oj, k'ya'laj k'exk'ob' karaj kab'anik, nab'e ri b'anäq täq utzij q'atb'altzij rajawixik kakib'ij chi utz chab'anaq, we man kaya'taj wa' rajawixik chaqo'q che ri tinimit le utz kab'anik , are wa' ri kub'ano chi kab'an che wa tinimit jun tinimit k'ak'. Jun kamun jawi kikojom wi kib' sib'ilaj k'ya'laj täq kamon e tzijoninäq chi wa' pa uwi' wawa' k'o ke'b'inik chi utz kab'an wa' k'o ri ke'b'inik chi ma kab'antaj.Wa jun k'exk'ob' pa ri utzij q'atb'altzij sib'ilaj nïm kicholaj che ri ri junam xe'kanaj wi kan ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij , jampa' xk'is ri ch'oj, ri uchakuxik ri junam b'anikal sib'ilaj kakib'an tzij pa uwi' wichanïm ri winäq ri ajch'aqap, pa uwi' le kab'anik le man kab'an taj pa wa Iximulew, ri ke' la wi are wa' kab'inik le kab'an na kojonik pa ri utzij wa Iximulew.

UYA'IK NO'J

29. Ri kuchomaj ri b'anol re wa jun chak, chi ri rajawixik che ri uya'ik uchuq'ab' ri junamil b'anikal, xuquje' ri jun nimarisanik re täq ri kaya'ik ri kab'an pa wa tinimit kak'y ta uwach, xuquje' ri jun b'anik chak chanïm chi we ta ri q'atb'altzij kuya ta uq'ijal chi karilij chi kuya'q'ijal chi pa wa qatinimit xa su k'i wi kib'antajik ri winäq ek'olik, xuquje' chi xa su chak wi chi kab'an ronojel ri kub'ij ri wuj ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij. Ma are ta kajawixik chi xuxu' kasik'ixik, ri qas rajawixik are chi qas kata' jasa ri karaj täq ri uk'ux ri tzij rech qas kab'an jun k'ak' laj tinimit che wa qatinimit Iximulew.

30. Jun nimalaj chak k'o chuwach tinimit wichanïm are chi kab'an jun tinimit jawi k'o wi utzij qatb'al tzij ri katow ri winäq cho täq uk'eyewal, jun tinimit chanïm karesaj uwi' täq ri kachakon chke ri winäq, jun k'ak' laj tinimit, jawi ke'mulax wi konojel ri kib'antajik ri winäq. Ri rajawixik kab'anik are kaya' uchuq'ab' täq ri kichak ri kamon, jawi kak'ek'ob' wi ri ub'antajik ri oxib' ub'anon ri yo'l täq uchuq'ab' utzij ri q'atb'altzij. Rajawixik wi na ke'to' ri nimalaj yo'l utzij qatol tzij re q'atb'altzij, ri kamon ri ke'tow ri kik'aslemal konojel ri winäq.

31. Chachakuxoq ri jasa täq ri kak'aman wi ub'i ri kub'ij ri utzij q'atb'altzij chi rajawixik kab'anik, xuquje' ri tzij ri kub'ij wi jasa kakib'an ri

winäq ri k'o q'aq' pa kiq'ab' pa ri tinimit. Rajawixik xuquje' kaya' ub'ixik jasa ri chak -najawixik- kakib'an ri k'o q'aq' pa kiq'ab' pa wa jun tinimit jawi xk'is wi ri ch'oj chi chikixo'l xuquje' kuk' nik'aj tinimit chik.

32. Jun jasa täq ri rajawixik chi kak'exik are chak'exoq ri ub'anik ub'ixik jachin täq ri q'atb'altzij ke'kanajik kenkub'i pa tem. Sib'ilaj rajawixik xuquje' kilik chi ri winäq ri ma ke'kiya ta kijuch che ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij rajawixik kokik, che'oj che'kib'ij jachin ri q'atb'altzij kakaj kakanaj kanöq, xuquje' rajawixik chi kak'ex ri kino'j ri winäq ri kakichomaj chi ma qas ta tzij kok ri kijuch' kakichomaj ri are', chok pa kijolom chi are wa' katob'ik chi qas kok jun q'atb'altzij ri utz che ri tinimit. Ri kamon täq winäq ri ke'tzakunik jachin ta ri q'atb'altzij ri rajawixik kokik, rech qas kakib'an ri kichak, ronojel ri nima tinimit rajawixik k'i kiwach ri kiwinäq ke'kich'ab'ej, xuquje' kakiya kiq'ijal we kab'an wa' ri kuya wi chi sib'ilaj junab' ke'kunik naj ke'kub'i pa tem xuquje' k'e'kunik kakib'ano ronojel ri kichomam kakib'an pa ri q'atb'altzij.

33. Jun chomanik chik chi rajawixik ke'tzijon pa uwi' konojel täq ri kamon are uyakik jun no'j pa uwi' ri ub'anik jun chomanik jasa ri ub'anik kab'anik rech chi ri ke'chomanik jachin ri q'atb'altzij kakub'ik ma ta k'o ch'oj kakib'an chib'il kib', ma pa cha ta ri kab'an wakamik. Rajawixik chi pa täq ri tijob'al, pa nik'aj ub'ixik chik kak'ut chi kiwach ri winäq ri ub'anik jun taqonik kab'anik utz ub'anik kab'an chech, utz kab'an utzalaj tzij, xuquje' utz are qas kab'ix ri qas are ukolomal, ub'e chi ke ri winäq.

II. Taqo'nik che ri uya'ik uchuq'ab' ri k'yem re täq ri kachakuxik xuquje' ri jasa täq ri kab'an pa täq ri tinimit

34. Wichanïm rajawixik che wa Iximulew rech k'u qas kab'an ri kexk'ob' chupam, rajawixik rilixik ri jasa täq kakib'an ri winäq ri kakitzuqub'ej wi kib' rech qas utz ub'anik kakib'ano. Rajawixik xuquje' chak'ex ri ub'anik kub'an ri q'atb'altzij ojer che ri rilik wa'. Wichanim,

ma k'ax ta chi uk'ayixik ri jasa täq kab'anik xa pas kab'an wi k'ayinem che täq ri jasa täq ma k'o ta kaq'atenik. Xa su rajawixik wi chi kab'an k'ak' che täq ri jasa täq kab'anik, rajawixik xuquje' ko'k k'ak' täq jasa täq che ri ub'anik täq ri kab'anik, ke'tijox ri b'anal täq re che ri ub'anik k'ak' täq jasa täq, rech qas utz kel ri kab'anik, rech k'o jun utzilaj k'ayinik kab'anik. Wa kab'ixik jun nimalaj chak wa' petanäq chi ke konojel ri winäq re wa tinimit.

35. Ri ch'oj xub'an ri q'atb'altzij kuk' ri aj upaq'ayes ma k'o ta k'ax xub'an che täq ri kichak ri winäq, xuxu' k'o k'ax xub'an che täq ri jasa täq ri xkiyuju pa ri kich'oj, xuquje' ri jun k'ax chik ri xb'anik are chi ma xkiya taj chi xb'an ta k'ak' che ri jasa täq ri xb'anik. Xuquje' ri k'ax ri xub'an ri ch'oj chi kixo'l ri winäq are xub'an keb' chi ke ri winäq pa ri kimeb'i'lal. Ri utzakuxik ri ume'r, ukorti'l wa tinimit ma rajawixik taj are katzukux chi xa junam ke konojel ri tinimit, ri meb'i'lal kuya jun nimalaj uk'eyewal che ri tinimit. Ri rajawixik wichanïm are chi ri q'atb'altzij chuchakuj chanïm ri k'iyem re täq ri kakib'ano, ri kakik'ayij ri winäq, xa pas ta ne ke'k'ayin wi ma ke'q'atex taj.

36. Pa ri jun tzij ri xub'an ri q'atb'altzij kuk' ri aj upaq'ayes jampa' xkik'is ri ch'oj xe'choman wa' pa uwi' ri xqach'acho' kanöq, k'o no'j xkiyakan wa' pa uwi' wawa', k'ax ri ub'anik täq wa' wa no'j wawa', pa cha ub'ixik jachin ri rajawixik are kab'anik jasa ri kub'ij, xuquje' jampa' kab'an ch'awem pa uwi' ulew. Ri xchomaxik are chi ri 6% chi junab' ri k'yem kab'anik, xuquje' chi kak'y ri kok wi ri tojonik re alkab'ar kab'anik jun 12% chi junab' pa oxib' junab'. Ri tzij ri xb'anik ma su ta xub'ij jasa ri ub'anik wa chak kab'anik. Pa uwi' ri ub'antajik ri me'r korti'l sib'ilaj k'ax ub'anik xb'anik che ri uya'ik no'j wa' wawa' rumal chi k'ax ri ub'anik kab'anik, wa' uchak ri q'atb'altzij ub'anik. Wakamik ri kilow jasa ri ub'anik ri k'ayinik kub'an wa qatinimit che nik'aj nimäq täq tinimit chik ri kilowik are ri q'atb'altzij re wa nimalaj tinimit, xuquje' ke'rilij sib'ilaj täq winäq si nimäq täq k'ax kiraqom.

37. Kilitajik chi pa täq ri junab' 90 ma nïm ta xk'y ri xchakuxik, ri xe'loq xaq laj junam chi kiwach ri winäq xe'k'uji'k. Su najtir wa' petanoq chi, kax ri ub'anom pa cha ma k'o ta kichak ri winäq, chi junab' ke'k'y ri winäq ri ma k'o ta kichak; xuquje' jun k'ax

chik kub'ano are chi ma k'o ta puwaq kak'olik, xuquje' ma utz taj kab'an jun utzilaj jachanik che ri puwaq kopanik. Ri rajawixik are chi we ta nïm ri puwaq kokipan cho ri q'atb'altzij, we ta je' wa' chanïm kachup nik'aj uk'eyewal k'o cho wa tinimit, ri utak'ab'an uk'yik.

38. Wa nima tinimit oxib' ri jasa täq rajawixik karilij, wa jasa täq wawa' k'o karil wa' ruk' puwaq, are täq wa': Rajawixik kanimarisax uwach ri puwaq k'olom, kachon che ri tinimit kusacho; rajawixik qas utz ukojik ri puwaq kab'anik ri kokapan pa q'atb'altzij pa uwi' täq ri tojonik kakib'an ri winäq; rilik chi qas kab'an jun utzalaj ukojik ri upuwaq q'atb'altzij. Ri nab'e nïm ucholaj, katob' chi ri kamon aj waral, ma ajwaral taj ri ma ke'chakun ta ruk' q'atb'altzij ke'kunik kakikoj wa' wa puwaq wawa' che kiqajo'n, we man kaya'taj wa' ma kab'anta kunik kak'yirisax uwach ri chak kub'an ri q'atb'altzij. Sib'ilaj ri jasa täq ri ke'b'inik chi rajawixik chi kok ri puwaq, pa cha jun k'asaj ruk' jun tinimit chik, jun utzalaj k'ayinik kab'a che jun tinimit chik, ri raq'anik, ri uqajik ri kipuwaq nik'aj tinimit chik. xuquje' k'o nik'aj jasa täq chik ri k'ax rilik ri ma kakiya taj kok ri upuwaq q'atb'altzij, pa cha: Nïm ri ral täq ri puwaq, ma nïm ta ri upuwaq ri q'atb'altzij, ma e k'o ta winäq ri nima'q ta kino'j che ri ub'anik täq jasa täq, xuquje' ri k'ax kakib'an täq ri itzel täq ri winäq kuya xib'inaqil, pa cha ri eloq'omab', ri kamisenelab'.

39. Ojer nima'q täq ri ral täq ri puwaq kata'ik jampa' ri q'atb'altzij kuta jun qajonik upuwaq, rumal wa' sib'ilaj nïm ri k'asaj kumulij rib', kuya ri winäq pa latz'. Sib'ilaj k'ax kab'anik che ri uk'exik ri no'j pa uwi' ri ma nima'q ta täq ri ral täq ri puwaq kata'ik, xuquje' chi ma ta kata'ik katoj täq ri ral täq ri puwaq ri xb'antajik, rumal chi ronojel täq wa' wa k'asaj wawa' k'o jun nimalaj rajil pa q'atb'altzij. Ri kub'an ri q'atb'altzij che ri utojik wa' wa jun nimalaj k'asaj wawa' are chi karaq'anisaj ri tojonik kakib'an täq ri winäq, utz ne wa' we ta konojel ta täq ri winäq kakib'an ri kitojik, e k'o winäq ri ma kakaj taj kakib'an wa' wa jun tojokik wawa'. Ri kib'anom täq ri q'atb'altzij are kik'ayim täq ri jasa täq re tinimit che ri utojik täq ri k'asaj, k'ax ri ub'anik wa' wawa', xuquje' jampa' katojik ma ku'b'an'taj che ri utojik täq ri k'asaj.

40. Jun chak chik petanäq are rilix raq'inaxik täq tojonik kakib'an täq ri winäq, pa uwi' täq kik'y xuquje' pa uwi' nik'aj jasa täq chik. Wa' jun uk'eyewal chi konojel ri q'atb'altzij ok'owinäq chi uwach, ni jun kuninäq che ri rilixik. Wa kamik ri q'atb'altzij are xuchapab'ej wi rib' ri jun wuj ri xkib'an ri q'atb'altzij kuk' ri aj upaq'ayes jampa' xk'is ri ch'oj jawi kub'ij wi chi no'jimal kakaq'inisaj ri 7% k'a pa 12% pa oxib' junab' ri q'atb'altzij xtaq'an che ri ub'anik chak wa' pa uwi' wa' wawa'. Pa cha xaq'an ri rajil ri ja' b'inasal ch'ich', ri elenik ub'i pa jun tinimit chik, xuquje' nik'aj chik, pa cha ri xaq'anesax ri tojonik kab'an pa uwi' qajonik ja, ma xb'an taj kunik ta che ri ukojik ri jun tojonik kab'an pa uwi' ri tojonik kab'an pa uwi' ri jasa täq re ri winäq. Ri IVA xa su k'o wi na pa kitzij ri q'atol täq tzij, ma kajawax taj kesaxik rumal chi wichanïm tajan kilixik jachin kok che q'atb'altzij.

41. Xuquje' tajan kilixik chi qas utz ukojik wi kab'an che ri upuwaq q'atb'altzij, xuquje' tajan kilik chi qas kakib'an ri tojonik ri winäq, xuquje' kajawaxik chi konojel ri winäq chakitojo ronojel ri rajawixik kakitojo. Pa ri k'isb'al re ri junab' 1998 xujequla uchak jun kamon ub'i' SAT, ri kajawax wa' ruk' wa jun kamon wawa' are chi karilij chi konojel ri winäq chakib'ana ri kitojonik, xuquje' ri rilixik we man kakaj ri winäq kakib'an ri kitojonik ke'taqub'i pa che'.

42. Ri urox chak k'olik chi rajawixik kab'anik are ri rilixik ri utzalaj usachik ri puwaq, ri kiya'om ri kamon ke'pe naj rumal chi xjuch' jun wuj ri jawi xkik'isb'ej wi ri ch'oj ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij.Xuquje' utz we kaya' kan ub'ixik chi we mat k'o wa' wa jun tob'anik wawa', ma kab'antaj ta kunik che ri uyakik ri qatinimit, xuquje' ma kab'antaj ta kunik chi b'an ri utzilal pa ri qatinimit. Ri kilitajik chi pa wa tinimit wawa' ma qas ta k'o winäq ri ke'kun täq che ri ujeqik täq chak pa uwi' ri kitinimit. Wa' kak'exk'ob´ b'a lo wa' , wakamik kilitaj chik chi k'o chi ri tajan kakichakuj, xa su kilitaj wi chi xa su rajawixik wi chi kil chi nik'aj k'ak' täq ub'anik chik kab'anik, rech qas k'o ub'e , k'o ucholaj kok wi ri upuwaq q'atb'altzij.

43. Xuquje' k'o chi nik'aj uk'eyewal ri k'o karil ruk' rutzilal ri tinimit. Pa cha, ma ilom ta jachin täq ri ulew kaya' chi ke ri winäq ri xe'lub'ik jampa' xb'an ri ch'oj, tajan kul wakamik, maja q'alaj xuquje' jachin täq ri ulew, janik'pa´ täq rajil ri ulew e k'o wakamik. Ri chak pa wa tinimit sib'ilaj ma kuya ta säq jasa ri ub'anom, jewi ub'anom wa' rumal

chi k'o k'exk'ob' uraqom rumal ri jun k'amanik pa k'ayib'al tajan kakib'an täq ri tinimit, wa' tajan kuk'amula keb' kik'ux ri winäq, laj kujequla ch'ox chi kixo'l ri winäq. ri kamon täq ke ajchakib', k'o ri kib'anom tzij kuk' täq ri rajaw täq chak rech kaq'anirasax ri kitojonik pa uwi' täq ri chak, nïm na ri kitzij kakib'an na maja' keluwi' ri kitzij. Xuquje' kilitajik chi maja' kab'an k'ak' che ri qajonik puwaq, kilitajik chi xa wi junam pa cha ri ub'anom kanöq.

44. Pa uwi' ri uya'ik ri jasa täq rajawixik che ri tinimit, sib'ilaj karaj chanïm kilixik: Pa uwi' ri utzilaj k'aslemal, sib'ilaj ma kilix ta chi', ma kaya' ta uq'ijal, xuquje' rajawixik chanïm kilixik. Ri ak'alab' ke'kamik e 67 che ri 1000 e k'asleik ke'k'uji'k ri ke'k'asi' chi ke e 67.2 ka pa in täq a keb' kijunab'. Ri jasa täq pa täq ri kachoch ri winäq sib'ilaj k'ax ri ub'anom ri jasa täq yo'm che ri tinimit, sib'ilaj ma are ta ri rajawixik chi ke xuquje' ri ya'om chi ke ma nïm taj, ma ku'b'ana ta chi ke konojel. Xuquje' kab'aixik chi e keb' re ri urox ri winäq ri kakib'ano are kikunaxik winäq e yiwab' chik, ma nïm ta ri k'utunik chi kiwach ri winäq rech kaketa'maj ma ta kakiräq täq yab'il, xuquje' ri kilitajik chi ri K'amalb'e rech jun utzilaj k'aslemal re wa tinimit, ri k'amal b'e rech ri jun utzilaj k'aslemal ke ajchakib', ma kakik'am ta kib' che ri rilik jasa ri kakib'ano. Xuquje' ri puwaq kakikojo ma nïm taj, ma xnimarisax ta pa ri 1999.

45. Pa uwi' ri tijonik k'o chak b'anom. Pa uwi' ri k'utunik chi kiwach nimäq täq winäq k'a 37% na ri winäq ri ma keta'm taj kakisik'ij wuj, ke'tz'ib'anik xuquje'. Ri puwaq k'olik ma nïm taj che ri ub'anik ri k'utunik chi kiwach laj täq ak'alab', rajawixik ke'tijox chi nik'aj ak'alab' chik, ma kab'antaj rumal ma k'o ta puwaq. Kax na ri ub'anom ri k'utunik chi kiwach ri namaq täq ajtijoxelab', ma k'o ta kaya'ik. B'anom chi jun chak wakamik kuk' ri COEDUCA xuquje' kuk' ri aj Tijonem pa keb' B'antajik. Sib'ilaj nïm na ri rajawixik kab'anik rech qas kab'an jun utzilaj tijonik kab'an chi' pa wa Iximulew.

46. Ri kilitajik are pa uwi' ri jun k'iyem ruk' ri jasa täq ri kub'an ri tinimit, tajan kak'exk'ob'ik nojimal b'enöq, tajan kab'inik. Karaj na chi ri q'atb'altzij kub'ij ri utzij. Ri kajawaxik are chi we ta kab'inik ri chak pa uwi' ri rilixik ri jasa täq kakib'an ri winäq xuquje' ri ma junam ta kib'anom ri winäq, xuquje' kajawixik we kilix ri rilixik ri utzalaj k'aslemal pa wa tinimit wawa', xuquje' we kilix ri tijonik, we ta kilix

täq kichoch ri qanan qatat. Kax ub'anik, sib'ilaj rajawixik chab'an chak'ol ri puwaq, chiloq rech qas che'chakun ri winäq ri yokol täq re ri tijonik rajawixik kakib'an täq ri winäq, xuquje' rajawixik chi chaxol uwach ri jasa täq chakik'ayij ri winäq, xuquje' charilij ri q'atb'altzij chi qas kab'an jun utzilaj chak, chilix chi utz ri ja jawi ke'k'uji' wi ri winäq chi'. Ronojel wa' wawa', chuxo'l jun tob'anik kumal ri winäq ke'pe naj. Ri chak sib'ilaj nïm, kab'an taj kunik che wa' ronojel wa' wa chak wawa'.

Uya'ik no'j

47. Sib'ilaj rajawixik kaq'inasax ri ub'anom ri jasa täq ri kuya puwaq che wa tinimit, xuquje' rajawixik kilixik chi ri jasa täq ri karesaj wa tinimit kak'iyik jun 6% chi junab'. Wa jun chak wawa' sib'ilaj karaj jun k'ak' ub'anik rilik jasa tuk'u kuya wa tinimit, we je'kab'an wa' kak'y uchuq'ab' wa tinimit, ke'k'y ri uchuq'ab' ri tinimit che rilixik ri jasa täq rajawixik chi ke ri winäq. We kajawax wa' je' kab'an wa' chech, rajawixik kab'an chak ri karilij jasa ri ub'anik kab'anik rech rech katak'ab'ax ri rajil ri jasa täq, katak'ab'ax ri tojonik täq kab'anik, ri rilik chi qas utz ri kak'yixik , xuquje' rilixik chi xa su qas k'ol wi upuwaq ri tinimit.

48. Rajawixik kab'an jun k'ak' rilixik ri ujachik ulew chi ke ri winäq ri sib'ilaj e meb'il. K'o winäq wakamik ma ulew ta chi ri kakaj, ri kakaj are kichak, ke'toj nïm che täq ri kichak, xuquje' nik'aj jasa täq chik.

49. Rajawixik kak'yisax ri upuwaq ri tinimit ri k'olom, xuquje' rajawixik kata' chi nik'aj tob'anik chik chi ke nik'aj tinimit chik ke'pe naj, rech kak'uji' upuwaq wa tinimit, kukoj che uchapchob', xuquje' chanïmk'u ke'b'in täq ri chak ri kupatanij wa tinimit. Xuquje' we kab'an wa' kanimar ri puwaq kakoj che täq ri rilik täq ri jasa täq rajawixik chi ke ri winäq pa cha kitijonik, che rilixik jun utzilaj kik'aslemal, rilik chi k'ol jun utzilaj jawi ke'l wi chi', xuquje' kab'antaj kunik kab'anik ronojel ri kub'ij ri wuj ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, xuquje' kopan chi ke ri winäq ronojel ri karaj ri kik'aslemal.

50. Kilitajik xuquje' chi rajawixik chi kok k'ak' täq no'j che ri rilixik ri jasa täq kuya ri uwa ri tinimit, xuquje' rajawixik ke'b'an k'ak' täq chak, rech kab'anik kuya ri uwach wa tinimit rech kaya' jun utzilaj

patinik che ri tinimit.Jun chak chik ub'anom ri q'atb'altzij are ukojik jun kamon kachakun pa uwi' ri yakonik puwaq re ri kitojik ri winäq che ri tinimit. Kaye'x chanïm chi kak'ex ub'anik ri uyakik ri puwaq, ri tojonik rajawixik kakib'an ri winäq che ri tinimit, rech kab'antaj kunik ri tinimit kak'uji' upuwaq rech ku'to' k'u ri winäq, kab'an k'u jun k'ak' laj tinimit chech.

III. Uyakik jun b'anikal junam Chikixo'l keb' kiwach winäq

51. Pa wa Iximulew, 20 kib'antajik ri kich'awenik ri winäq, k'olik. Ri winäq kakib'ij chi e Maya e panik'aj chi ke ri winäq ri ke'l pa wa Iximulew. Ri rajawixik wichanïm are chi wa' wa jun tinimit wawa' chi e Maya sib'ilaj k'ax b'anom chi ke, ma yo'm ta kiq'ijal, rajawixik kak'is wa' wawa'. Wichanïm tajan kak'y no'j che ri rilik ma ta kab'an täq chi wa' wa k'ax wawa'.

52. Ri rilitajik täq wa' wa k'ax kab'an chi ke ri winäq are chi ma xa ta junam ki'lix ri winäq ke'l pa wa jun tinimit kab'anik. Ri ma junan ta wi kilixik ri winäq kab'anik ma xuxu' ta kab'an wi chi tinimit, xuquje' ma xuxu' ta chi kixo'l täq winäq k'o kirajil, winäq ma k'o ta kirajil. Ri k'ax kab'an chi ke ri winäq are rumal chi natural ri winäq. Pa nik'aj tzukunik täq no'j kaq'alijin wi chi ri winäq ri sib'ilaj k'ax kiraqom are ri tinimit jawi e k'i wi na ri naturalib' e k'olik.

53. Pa ri q'ij 31 re ri urox ik' re ri junab' 1995, Ri Aj upaq'ayes (URNG) kach'il ri q'atb'altzij xkib'an kunik che ri xjuch' wuj chi kixo'l jawi xkik'isb'ej wi ri ch'oj k'o chi kixo'l, sib'ilaj nïmxe'la wi jampa' xkijuch' ri wuj ri kach'aw pa uwi' täq ri tinimit ke naturalib' ri su kuta ri wuj ri xb'anik chi xa su rajawixik wi wa' kajuch' wa jun wuj wawa'. Are nab'e mul wa' chi kab'ixik chi cho wa Iximulew e k'o winäq ri k'i kib'antajik, ojer ni jumul taj ya'om kiq'ijal ri naturalib', xuquje' e winäq ri musib' e kitasom a panoq. Xkeb' junab' xya' uq'ijal ri jun wuj ri ya'om uq'ijal kumal nik'aj tinimit pa uwi' ri uya'ik kiq'ijal ri naturalib' b'in chech junamikal tzij 169 chech. Ri xe'b'anow wa' wa jun wuj wawa' e kamon ke'pe pa täq tinimit ke'pe ch'aqäp ja'

ke'chakun pa uwi' ajchakib', xuquje' ri tinimit ri kib'anom kech wa' chech are' ma k'o ta jun tinimit k'o pa kiwi'. Wa' jun no'j wa' ri kok'owisam kanöq.

54. Jun ilonik pa wa Iximulew wakamik are chi ri winäq naturalib' tajan kakiyak kib', xuquje' tajan kakita che ri q'atb'altzij ke'rilij. Su k'ate wi wa' kab'anik, chi sib'ilaj k'i ri kuk'am wi ub'i wa' pa ri uk'aslemal jawi tajan kajeqataj wi ri jun junam b'anikal re wa tinimit, xuquje' pa ri uk'exk'ob' wa tinimit. Kilitajik chi je k'o jun no'j wa' wa ri' jawi su laj je ri xa katäq ruk' chuq'ab' wa tinimit che ri uya'ik kiq'ijal ri naturalib', ruk' ri kaya' chi ke ri su ke ri are', xuquje' kilik chi k'i kiwach, k'i ub'antajik ri kik'aslemal. Ma utz ta kub'an che wa tinimit we kaya' taj na ri ma utz ta kakil wi kib' ri winäq, rumal ri kib'antajik, xuquje' ma kuya ta q'ijal chi konojel ta ri winäq kaya' kib'e chi e winäq xa e junam pa jun tinimit.

55. Pa wa Iximulew, ri ch'oj xuya chuq'ab' chi ri winäq kakitzukuj ri kib'antajik chi pa täq ri ujeqb'al täq ri junab' sib'ilaj k'ax xub'an che wa tinimit. Ri tzurunik xkib'an aj upaq'ayes, xu'ch'ab'ej ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' pa ch'oj, jawi xe'kam wi sib'ilaj k'i täq winäq e naturalib'. Xuquje' ri ch'oj xub'an nimalaj k'ax che ri ub'antajik ri kik'aslemal ri winäq. Kab'ixik chi 400 kamon täq winäq xe'kamisaxik, xuquje' xe'tukix tinimit, kamon, xelub'i winäq konojel pa jun tinimit xe'b'e chi pa jun chik. Ronojel ri xok'owik sib'ilaj kusacho ri karaj ri winäq kub'an ri uk'aslemal pa kamon.

56. Jampa' kaya' ri junamil b'anikal, kaya'taj jun chak. Ri tinimit kitzukum ki ajkalte re täq ri kitinimit, xuquje' e kib'anom täq kamon ri kakichakuj täq ri jasa täq ri rajawixik che ri kitinimit, pa cha che ri rilixik ri kitijonik, ri rutzirisib'al ri kik'aslemal, xuquje' che nik'aj chik ri rajawixik chi ke. Xuquje', oxib' ri jasa täq ri jasa täq ri ojer ma xta' taj, chi wakamik tajan kachakux chik, pa cha ri: Uya'ik uq'ijal ri ch'awenik ke naturalib', xuquje' ri uya'ik uq'ijal jasa ri ub'anik kakib'an ri naturalib' pa uwi' jampa' k'o täq uk'eyewal,ch'oj, k'ax kakiraqo; xuquje' ri urox are utzukuxik chi chayo'q kib'e ri naturalib' kakil kib' kitukel, kakib'an kiq'atb'altzij are' kitukel.

57. Pa ri junab' 1997 ke'tik ri kamon jawi kakik'am wi kib' kajib' winäq e re q'atb'altzij, kajib' winäq e taqom ub' rumal tinimit, kilitajik chi e

k'o Maya chi kixo'l. Pa ri ukaj ik' re ri junab' re 1998 xya' uq'ij ri xuchakuj ri kamon pa uwi' ri ch'awenik ke ri naturalib' chi kuya kiq'ijal kajib' ch'awenik pa wa Iximulew, 17 ch'awenik ke täq ko'l täq tinimit, 2 ch'awenik ri nïm kicholaj, xuquje' ri ub'antajik ri ukojik pa wa nima tinimit. Ri ukojik ri ma ukojik taj kaya'ik we kakaj ri kamon kakil jachin kok che q'atb'altzij, ri q'atb'altzij, ri upuwaq ri tinimit. Xuquje' rajawixik we e k'o winäq ri kakichakuj, pa cha ri q'axenel täq tzij, rech qas utz kel pa ri ukojik pa täq ri utas ja re q'atb'altzij, pa ri q'atb'altzij xuquje'.

58. Wa xtzijox wichanïmrajawixik kaq'axax pa ri utzij q'atb'altzij. Uya'om rib' nimäq täq chomanik wa' pa uwi' täq wa' wa nik'aj no'j wawa', pa cha ri xkib'an ri winäq ri xkichakuj ri k'exk'ob' rajawixik kab'an pa ri utzij q'atb'altzij. Ri rilik we k'o kak'ex pa ri utzij ri q'atb'altzij ri kab'inik are kata' chi ke konojel ri winäq, kab'e kiya ri kijuch' ke'kib'ij we je' kab'anik, ma kab'antaj, chi' wi wa' kaya'taj wi we kab'anik we man kab'antaj, chi wa' ri k'ya'laj b'antajik kuraq k'ax rumal chi konojel täq ri winäq maja' kakita ucholaj ri b'anom. Ilom chi ri winäq maja' kakita ucholaj jasa ri ke'la wi jampa' we utz ri naturalib' kakilij ri uk'eyewal, ri k'ax kakiraqo, ri winäq kakib'ij chi wa' xa kapaq' ri rilik uk'eyewal ri k'ax tajan kakiräq ri winäq.

59. Ronojel wa' wawa' uk'amom rib' ruk' ri k'amanik ib' jawi kaya' wi junamil b'anikal, xuquje' ruk' ri jun jeqonik k'ak' k'aslemal, ruk' ri jasa täq ri kakib'an ri winäq, xuquje' ruk' ri ub'antajik ri kik'aslemal. Pa ri ujeqb'al chi wa jun k'ak' junab' chik, xa su rajawixik wi chi ri naturalib' ke'k'uji'k, rajawixik ma kaq'atex ta kib'e, xuquje' rajawixik chi kaya' chi ke ronojel ri ya'om chi chi ke ri nik'aj winäq chik ri kel pa wa tinimit, rajawixik xuquje' kaya' uq'ijal ri ub'antajik ri kik'aslemal, xa su rajawixik wi chi kok uchuq'ab' ri ub'antajik ri kik'aslemal, rajawixik xuquje' ri are chakib'ij ke, chakib'ana ke ronojel ri karaj wa tinimit chi kab'anik.

UYA'IK NO'J

60. Pa wa Iximulew rajawixik kab'an jun tinimit k'ak' chech, rech konojel ri winäq ke'kunik kakib'ij jasa ri kakichomaj pa uwi' jasa qas ri utz kab'an che ri tinimit. Rajawixik kab'an chanïm rech kak'is ri ma

kaya' ta wi kiq'ijal ri winäq naturalib' ri e k'o chi'. Rajawixik chi kok pa ley chi chayo'q kiq'ijal konojel täq ri winäq ri ke'l waral pa wa Iximulew.

61. Wa jun ya'ik q'ijal xb'ixkanöq we kaya' taj wa' xuquje' rajawixik nik'aj ub'antajik chik pa cha ri uya'ik uq'ijal ri ch'awenik ke konojel täq ri naturalib' e k'o chi pa wa Iximulew; xuquje' rajawixik kaya' uqijal ri jasa täq kakib'ano, uya'ik uq'ijal ri ub'antajik ri kiq'atb'altzij, uya'ik' uqijal ri rilixik ri ajaw kakib'ano; uya'ik uq'ijal ri ub'anik ri kikamon kakib'ano, uya'ik uq'ijal jasa ri ub'anik kakib'ano che täq ri rilixik ri jasa täq kachakon chi ke.

62. Ri ub'anik ri xb'ixkanoq, rech kilitajik chi qas taja kaya'ik, rajawixik kaya' chi jub'iq' tob'anik pa uwi' ri rutzilal ri uk'aslemal ri winäq natural pa cha che ri uchak, ri utijonik, che ri rutzirisib'al ri uk'aslemal, rilik chi qas utz ri richoch, ri jasa täq kukojo che ri ub'enib'al kab'e jeri', kab'e jela'. Xuquje' su utz wi na chi chayo'q uq'ijal ri ixöq natural, we kab'an wa', ruk' wa' kilitajik chi wa Iximulew xk'exk'ob'ik.

Uya'ik ub'ixik ri raqataj pa kiwi' wajxaqib' kamon

1. Ri kamon kape ch'aqäp ub'i' IDEA xe'rilij kamon ri ke'chakun pa uwi' wa tinimit rech kab'an jun k'ak' laj tinimit chech, xuquje' ri ke'chakun pa uwi' rech kab'antaj jun tinimit chech jawi kakuji'wi ri utzilal, ri ujunumal re b'antajik. E wajxaqib' ri kamon ri xi'lixik, ri xe'b'anow wa' wa jun ilonik wawa' e winäq nima'q täq kino'j ke'pe ch'aqap, sib'ilaj ruk' ronojel kino'j xkilij ri tajan kakib'ano, jampa' xb'antaj kilik xya'kan keb', oxib' no'j chi ke. Wichanïm kaqaya ub'ixik kan ri no'j kaya' kan chi ke.

I. Che ri utzakuxik jun b'e: Q'atb'altzijinik, ujunumal re b'antajik, jun uk'exk'ob' tinimit

2. Ri ropanik pa wa Iximulew k'ya'laj täq no'j pa uwi' ri ub'anik che wa tinimit jun tinimit jawi kaya'taj ri su re wi ri winäq chi', xuquje' opaninaq no'j ri kajawaxik are kaya' k'ak' täq no'j chech, we kaya'taj wa', we ne ri kub'an che wa tinimit are chi ma kab'antaj ta chi kunik chech che ri uk'amik ub'e. Ri junam b'anikal pa jun tinimit ma su ta are kub'ij chi ri winäq kakib'ij jasa ri kakaj , xuquje' katzalix uwach jasa ri kakaj, ma are tawa' kajawaxik kab'ixik, wa' kaya'taj wa' chi jewa' kab'an chech, utz kab'anik kakoj ley che ri ub'anik, xuquje' kilixik chi chab'anoq pa kiwi' konojel ri winäq.

3. Wa tinimit Iximulew tuqa'r wichanïm rumal ri nimalaj ch'oj xrok'owisaj. Rajawixik kaya' uchuq'ab' che ri ujeqik chi jun k'ak' laj uk'aslemal, rech ma kuna'taj kuyak rib'. Ri kok'owik täq ri q'atb'altzij, uk'utum chi jachin ri kab'an re jasa ri kab'anik are ri q'atb'altzij re ronojel wa tinimit, chi ri q'atb'al täq tzij ke täq ri ko'l täq tinimit, ma are' taj kab'an ke pa täq ri kitinimit. Ri utuqa'ril jun q'atb'altzij are ma xuxu' ta kuya wi chi ma are ta kub'ano jasa ri kukib'ij ri tinimit, k'o chi nik'aj ub'antajik chik, pa cha ri, ma utz ta rilik ri jasa täq re ri tinimit kab'anik, xa jun

kamon kilowik, ma k'o ta k'ak' täq no'j che ri rilik, ma nïm ta ri puwaq kokik, ma nïm ta ri puwaq kamolik chi kixo'l konojel ri winäq ri rajawixik kakib'an täq kitojonik.

4. Ri kamon ri xb'anow wa jun pichonik no'j xuraqo chi rech qas utz kab'an jun k'amanik b'e re jun tinimit jawi k'a te wi ka k'is wi ch'oj, sib'ilaj rajawixik nab'e chi ke'mulix konojel ri winäq, kab'an jun chi ke.

   Ri ke'la wi wa' "kab'an jun chi ke" xuquje' kaya' chi ke konojel pa täq ri kitinimit ri jasa täq rajawixik chi ke (pa cha ja' kopan chokichoch, luz, tijonik, qas kakoj ri utzij q'atb'altzij che ri kito'ik, kilix ri rutzilal ri kik'aslemal, xuquje' ke'to' cho täq uk'eyewal kakiraqo); Xuquje' rajawixik kilixik chi ma kakiräq täq k'ax, pa cha (chakolomax ri kib'e, chok ki oyonib'al, k'ol kich'ich' kesan ub'ixik tzij pa kaqiq', k'ol ch'ich' kesan), kokipan apanoq.

5. Ma sach b'a pa jolomaj chi rech rech konojel ri winäq kakik'am kib', rajawixik chi kesax chi chib'il kib' ri winäq chayo'q kiq'ijal konojel. Ri naturalib' ke'l waral ma ech'ab'em ta su ojer ma yo'm ta k'ak' täq jasa täq chi ke che ri ub'anik ri kichak, are' ma kakich'ob' taj rumal ri' ma ke'kun taj kakib'an konojel jasa ri k'o pa ri k'ayij. Ruk' wa kaqab'ij ri q'atbaltzij we kuya kiq'ijal ri meb'il täq winäq.

6. Ri nimalaj utzij q'atb'altzij naj ri uk'aslemal k'olik, jampa' chak'ex täq nik'aj ley ub'anom rajawixik chanïmub'anik kab'anik rech qas kab'an ri k'ax. Pa ri k'o wi wa Iximulew wakamik ri k'exk'ob' kab'an chech su re wi, are täq wa' katob'ik chi qas kab'an ronojel ri kuta ri wuj ri kakitz'ib'aj ri aj upaq'ayes ruk ri q'atb'altzij, xuquje' ri katob'ik kab'an chi jun che wa tinimit. Ri uk'exik ri nima utzij q'atb'altzij xuquje' kach'ach'ox wa' pa wa jun wuj wawa'.

7. Xuquje' k'o chi nik'aj chak chik b'im che ri ub'anik k'ak' che wa tinimit b'im are uk'exik ri ub'ixik jachin kok che q'atb'altzij, wa' jun uchomanik jachin kak'amow b'e ri ub'ixik kab'anik jachin ri kok che q'atb'altzij. Ri katzukuxik are chi kilixik rilik chi konjel ri winäq naturalib' taj ko'pan che ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij kokik jampa' rajawixik ke'b'ixoq; xuquje' ri kajawaxik chi ri winäq ke'kiya ub'ixik jachin ri kakaj kok che q'atb'altzij, ri uya'ik ub'ixik kab'an k'ak' che ri ub'anik.

8. Sib'ilaj k'i ri rilixik chi kakolomax ri rilixik ri k'ax kab'an pa Iximulew, kilix na wa' k'ate' na, xuquje' tajan kilixik jasa ri rajawixik kakib'an ri b'anol täq utzij q'atb'altzij, k'ak' tu k'u ub'anik ri kichak kakib'ano. Sib'ilaj k'i ub'antajik we ta ri b'anol täq utzij q'atb'altzij kakaj kakib'ano, jawi chanïm ke'chakunik, sib'ilaj utz kel ri kichak, xuquje' utz kel wi ri kakib'ano. Pa cha wawa': Ri kik'amk kib' pa kamon rech ke'kunik qas ke'chakunik. Nab'e kab'an chak ruk' ri (CEDEL) ri k'o utob'anik kape naj, xuquje' kuk' ri k'amal täq b'e.

9. Xuquje' e k'o kamon ri kekichakuj ri junam b'anikal pa cha ri Procuraduría re derechos umanos, ri nimäq täq q'atol täq tzij ke ri q'atb'altzij, ri xequtaj ula ruk' ri ley pa ri 1985. Wa keb' kamon k'o uk'eyewal chi kixo'l, ri uk'eyewal ma rumal ta ri chi ma ta k'o tak'al ri ub'antajik ri kichak kakib'ano, ri uk'eyewal rumal ri ub'anik ri chak kakib'an jujun chi ke, xuquje' rumal ri chak ne' ma kab'antaj taj. Ronojel täq wa' wa kub'an ri q'atb'altzij kub'an rumal chi karaj kuch'ek ri kino'j ri winäq re ri tinimit. Rech qas kaya' jun junam b'anikal rajawixixik ronojel ri uk'eyewal kasol uwach ruk' ley, ma ch'oj taj, ma ch'ayenik taj, ma kamisanik taj kokik, ma q'aq' ta kokik.

10. Wa kamon ri xb'anow wa jun chak wawa' xrilo chi sib'ilaj k'ax rajilaxik janik' pa' k'exk'ob' kajawaxik b'anom, ri xkiraq pa wa jun tzukun no'j are chi ri q'atb'altzij ma karaj taj kub'an ri jun k'exk'ob'. Ri q'atb'altzij xub'an jun uwuj ub'i' Jo' pa jun k'exk'ob', xb'an wa' wa jun wuj wawa' kab'an chomanik pa kiwi' ri su ke'chakun chi uxkut ri q'atb'altzij, xuquje' xban chomanik chi pa uwi' nik'aj k'exk'ob' chik ri kajawaxik kab'anik. Ma k'o ta no'j ri kajawan taj kab'in ub'anik, k'o oxib' tas ri rajawixik wi na k'ok'ow wi na are täq wa': Ri ub'anik ri chomanik jasa ri kakanaj wi, ri ub'anik ley chech, reglamento ne', xuquje' we b'anom ley chi che ri ukojik ri'.

11. Wa ne kana' ne jub'iq' ib' che ri ub'anik k'ak' che ri q'atb'altzijenik, rumal kachomaxik chi ub'anik k'ak' che ri jun q'atb'altzijinik kaxiw ib' chi uwach wa ne ma kab'antaj ta kunik chech, wa ne ma kab'an kunik chech. Ri komon kojol täq re ri q'atb'altzij kakixiw kib' che ri ub'anik jun k'exk'ob' pa ri q'atb'altzij, keta'm chi sib'ilaj nïm ri ub'anik wa', rumal ri' ri are' ma ke'kun taj kakib'ano rumal ri wichanïm kilik jachin kok che q'atb'altzij re wa tinimit. Ri uk'exk'b' ri q'atb'altzij konjel ri kamon ke'choman pa uwi' ni jun kuchakuj. Wakamik ma etz'ib'atal

taj jasa täq ri rajawixik kachakuxik, we ta k'o wa' chanïmkab'in ri kichak.

12. Pa uwi' ri jun k'exk'ob' re ri tinimit konojel ri q'atb'altzij e tzijonoq pa uwi' kanöq, Xuxu' ri tata' Arzú xutäq jun kamon re unimal q'atb'altzij xuquje' jun kamon chik rech kab'an jun chi che ri kamon ri su kachakun chi uxkut, are xutäq ri q'atb'altzij ri teren chorachaq che ri rilik wa' chi qas chab'anoq. Xaq lo e waqib' ri utzij q'atb'altzij ri esam chik, ri kikojik ma ja' qas kilitaj kikojik. Ri jun k'exk'ob' xilitajik chi tajan kok chik are ri kamon ri kachakon pa uwi' ri yakoik re ri tob'anik ri kitojonik ri winäq kab'an che ri q'atb'altzij, xuquje' ri jun kamon ri karilij ri ukojik ri puwaq re q'atb'altzij, xuquje' ri jun chik kusolij le qas utz ukojik ri puwaq tajan kokik (SIAF-SAG). Ri ilonel re ri rab' ch'ich' (FEGUA) qajom chi 50 junab'. Ri kab'an wi taqonik wuj jun kamon kape ajsik (Canadiense) kab'ix che pa kaxlan tzij, are kilow wichanïm, ma su ta yo'om wa' che', ri kajawixik are kilix na jasa ri ub'anom k'i ri uk'olib'al INDECA xe'k'ayixik, xuquje' ri yo'l saq, ri yo'l oyonib'al xk'ayixik (GUATEL).

13. Panik'aj ri utzilal ub'anom che wa Iximulew chi ma xa ta jun ri kab'ik jasa ri kab'anik. Ojer xa jun ri winäq kab'inik jasa kab'anik chi uwach wa tinimit, ma xuxu' ta kub'an utz che ri tinimit, ri kub'ano xuquje' are chi kuyaq'ij che jun junamil b'anikal.Ri q'atb'altzij re .tiko'nik uya'om puwaq che ri q'atb'altzij pa kiwi' täq winäq, ri q'atb'altzij re comunicaciones, xuquje' ku'ch'ab'ej chakunelab' ke'pe naj che ri kikolomaxik b'e, che ri kib'anik xuquje'. Xuquje' ri q'atb'altzij re tijonik sib'ilaj nïm ri chak tajan kub'an ruk' PRONADE. Ju'lajuj kamon tajan ke'chakunik, sib'ilaj je'l ri chak kakib'an konojel.

14. Ri qas jun k'exk'ob' karaj wa qatinimit no'jimal kab'antaj kunik chech, kab'antaj wa' ruk' kichak konojel ri winäq ri aj Iximulew. Rech ku'tzir chi ri q'atb'altzij kuk' ri winäq, rajawixik k'ya'laj täq k'exk'ob' pa cha ri ri winäq ri k'o q'aq' k'o q'aq' wichanïm rajawixik.

Uya'ik no'j

15. Sib'ilaj rajawixik kachakux chanïm ronojel ri chomam kab'anik pa uwi' ri k'amanik ib' ke konojel ri winäq pa wa Iximulew, rech kab'an jun

k'ak' tinimit che wa Iximulew, kab'an jun tinimit jawi ma ke'tas ta wi ri winäq, jun tinimit jawi ri winäq xa junam kab'an chi ke.

16. Rajawixik kapajik jasa täq ri kexk'ob' b'anom pa wa tinimit k'a wakamik, xuquje' rajawixik ke'chakux ri k'exk'ob' chomam chik chi rajawixik ke'b'anik, ri rajawixik rech wa tinimit kunïm rib' pa ri k'ayib'al kator cho wa uwa ulew jawi utz kakinïm wi kib' konojel ri tinimit re wa uwa ulew. Ri su rajawixik chanïm kachakuxik are rilik ri me'r, korti'l kakikoj ri q'atol täq utzij q'atb'altzij.

17. Wawa', xuquje' nik'aj k'exk'ob' chik ri ma eb'im ta pa wa wuj sib'ilaj rajawixik kab'an jun chomanik pa uwi', jun junamil no'j che'b'anow wawa' konojel täq kamon ri e k'olik, che'lemoq jachin ri nab'e ki'lixik. Ri nimarisanik re jun kamon kunimarisaj ri tinimit, kub'an chech jun tinimit jawi ko'k wi ri utzij q'atb'altzij, kub'an jun q'atb'altzij chi xa junam wi ri kib'anikal konojel ri winäq, jawi kok wi konojel ri kakaj ri winäq chi rajawixik chi ke.

II. Ri b'antajik xuquje' ri junamil b'anikal

18. Jampa' ri xjuch' ri wuj kach'aw pa uwi' ri su ke ri winäq naturalib', pa ri q'ij 31 re ri urox ik' re ri junab' 1995, wa' xuya b'e che wa Iximulew chi jun tinimit jawi k'i wi kib'antajik ri winäq ri e k'o chi uwach, xuquje' e winäq e kixe'til kan ri Maya. Ri ajilanik winäq b'anom ma qas ta kub'ij e janik'pa' ri naturalib' ke'l pa wa tinimit, ri qas tzij chi e k'o panik'aj ri naturalib' chi kixo'l konojel ri winäq ri ke'l pa wa Iximulew. Ri rajawixik wichanïm are chi kanimom chi kib' che ri ub'ixik che ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij ri rajawixik kokik, rech kilixik jasa täq ri ma ilim taj, chi sib'ilaj rajawixik.

19. Ri tinimit maya e jun winäq chi tinimit, k'o kichawinik chi kijujunal, e k'i na ri K'iche' chi kixo'l kib' ri uwinäq kok'ow cho ri jun millón; ri winäq mam, ri winäq kaqchikelab' xuquje' ri winäq Q'eqchi' ko'k'ow na pa 300 mil ri kiwinäq. Naj täq kixo'l täq wa' wa tinimit wawa', wakamik ri k'amal täq kib'e kakib'ij chi xa jun kuta'm e petanäq wi konojel, ri kuta'm are ri maya. Kakil kib' chi ma xa ta e junam kuk' ri

musib'. Ri kakib'ij kib' chi e maya xaqalo e job' millones chi winäq e aj Iximulew. Xuquje' e k'o winäq garifuna kib'i', are' e winäq q'eq kitz'umal, xuquje' e k'o Xinkas ke'l jela' ajsik re wa Iximulew.

20. Ri jun k'exk'ob' xb'anik, pa ri uk'isb'al re ri siglo XIX xub'an k'uwi wa tinimit, are ri naturalib' xe'koj che ri ub'anik täq ri chak, are wa' ri xb'an chike, xe'täq ri naturalib' che ri chak pa täq ri kape, xtöq täq ri rulew kanton chi ke, xuquje' ma xya'ta chike jasa qas ri ke ri are' k'olik. Pa nik'aj re wa jun siglo oj k'o wichanïm, jampa' are ri tata' Arévalo y Arbenz e k'o che q'atb'altzij, are' xe'kitzukuj tob'anik pa kiwi' ri naturalib' ruk' täq no'j petanäq ch'aqap. Ronojel ri chak xb'anik chi ke'nïm ri naturalib' chi kixo'l ri musib' ma k'o ta xe'kanaj wi, are täq wa' ri tajan katzukux wichanïm chi are chayo'q uq'ijal ri ub'antajik ri winäq pa ri re wi ri are'.

21. Sib'ij k'i ri k'exk'ob' tajan kaya'taj wichanïm chi kixo'l ri naturalib'. Sib'ilaj e k'i na ri winäq ri kakichakuj na täq ri ulew, xuquje' e k'o na pakiq'ab' ri musib' are' na ke'b'in chi ke jachin ri q'atb'altzij utz kakikojo, jasa ri kojonik utz ko'k wi. Ri kak'utuwik jasa ri ma xa ta junam jun mu's ruk' jun natural are ri kime'r, kikorti'l, ri kitijonik, ri kakib'an pa täq ri kitinimit, ri kikojonik, xuquje' k'o chi nik'aj jasa täq chik ri kak'utuwik chi ma xa ta e junam. Ri naturalib' sib'ilaj e meb'il, a're' ma ko'k ta pa täq tijob'al, ma k'o ta täq ri kakikojo, ma k'o ta kachoch, ma k'o ta kija' cho kichoch, ma k'o ta kiluz pa kichoch, xuquje' ri utzij q'atb'altzij ma ku'chajij taj. Xuquje' nab'e na che'to'oq che ri rajawixik chi ke, tek'uri' che ri uya'ik uq'ijal ri ub'antajik ri kik'aslemal.

22. Pa uwi'wa jun b'antajik wawa', rajawixik ri tinimit karilo jasa ri ub'anik karaj kub'an che wa tinimit Iximulew. Ri nimäq täq q'atb'altzij ri nimäq täq chak xkib'an pa uwi' ri tinimit pa cha pa ri junab' 1871 xuquje' pa ri junab' 1945, ma xe'kun taj xkisol uwach jawi ma kaya' ta uq'ijal ri naturalib', xuxu' kaya' kiq'ijal ri musib', are' e k'o pa kiwi' ri naturalib'. K'i ub'anik xkib'ano. Ri laj xkaj xkib'ano are kakib'an musib' chi ke ri naturalib', ri musib' xkichomaj chi xe'kunik xkikamisaj ri kib'antajik ri naturalib'. Ri k'ak' tinimit, chi kixo'l ti ajtinimit jawi k'o wi jun junamil b'anikal, wa ri karaj ma are ta kukamisaj ri jun b'antajik, ri karaj are kuk'asab'a' ri kib'antajik ri winäq. Ri ub'antajik jun tinimit jawi

k'i wi kib'antajik ri winäq , jun tinimit k'o wi jun junamil b'anikal, wa Iximulew, kaya' uq'ijal chi jun tinimit kuya chi kiq'ijal ri k'ya'laj kib'antajik ri tinimit ri ke'l chupam.

23. K'ak' täq k'amal täq b'e tajan ke'k'iyik , jachin täq ri kakaj kakib'an jun k'exk'ob' chakixo'l ri naturalib': Pa cha täq ri kamon k'o pa täq ri tinimit jachin täq ri kakitij kichuq'ab' che ri tijonik pa täq ri ub'antajik ri kik'aslemal, che ri rutzab'erisaxik ri kik'aslemal, che ri uxajik ri kija', che ri uxajik ri kib'e, xuquje' che ri uxajik chi nik'aj jasa täq chik ri kachakon che ri kijuyub', che ri kitinimit. Kakib'an täq wa' wa chak wawa', kakita täq toq'ob' chi ke kamon ke'pe naj ke'to'ik. Xuquje' e k'o chi nik'aj kamon chik ke'pe ch'aqap, kamon ke'l waral kakib'ij chi ke'ch'aw pa kiwi' ri mayas. Ri k'olem pa täq ri kamon kab'ix paritarias chi ke, ri xe'k'yula rumal ri kitzij ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, wa' kuya b'e chi ri naturalib' ke'kunik kok ri jasa täq ri kakichomaj ri are' chi rajawixik che ri kitinimit naturalib'.

24. Jewa', wa' jun chak ri ma karaj taj kaye'x na ub'anik, rajawixik kak'is ri chak ujeqom ri q'atb'altzij ri karaj chi xuquje' ri naturalib' kaya' kiq'ijal pa wa tinimit, kab'ixik chi ke ri are' xuquje' wa tinimit. Rajawixik chi ke'k'y täq ri kamon pa täq ri tinimit ke naturalib', rech kakichakuj ri ub'antajik ri kik'aslemal ri winäq naturalib' pa täq ri kitinimit, rech kakik'amub'i cho nima tinimit jasa täq ri kakichomaj. Ri kajawaxik are ke'nut ri su re ri ub'antajik ri kik'aslemal ri winäq ruk' ri su uya'om chi, chi ke ri are' ri utzij q'atb'altzij.

25. Ri k'ya'laj kib'antajik ri winäq , xuquje' ri junamil b'antajik kakik'ulaj kib'. Ri k'exko'b' kab'an che ri nimalaj utzij q'atb'altzij jun nimalaj ch'ekonik wa' kab'anik. Ri tzij tajan kab'an pa uwi' ri usolik täq ri k'ax kab'an pa täq ri tinimit kumal ri naturalib', ri tzij tajan kab'an pa uwi' we kaya' kiq'ijal ri tzij ke naturalib', ri uya'ik chi ri naturalib' kakinïm kib' che ri ub'ixik jachin ri q'atb'altzij kakub'ik, ronojel täq wa' wa jasa täq wawa' ri kak'aman wi ub'i wa' are chi tajan kab'an jun k'ak' laj tinimit jawi konojel ri tinimit kaya' kiq'ijal. Ri xub'ij ri Gandhi chi kab'an jun junam b'anikal pa jun tinimit jampa' kaya' b'e chi ke ri ko'l täq tinimit, wa waral xa su rajawixik wi chi kaya' b'e chi ke rumal chi e panik'aj ri winäq e naturalib' chi kixol konojel ri ke'l pa wa tinimit.

UYA'IK NO'J

26. Ri ub'anik ronojel ri kub'ij ri tzij ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atbaltzij k'o chak rajawixik kab'anik pa uwi' wa', k'o nik'aj chi rajawixik chanïm kab'anik, ma utz taj kayex na kab'anik, xuquje' rajawixik kaya' pa ri utzij q'atb'altzij. Xuquje' kata' che ri tinimit jasa kuchomaj pa uwi', le utz kab'anik, ma utz taj kab'anik, wa' sib'ilaj nïm ri ucholaj, nïm ri ke'lawi rech qas kab'an che wa jun tinimit jawi kaya' taj wi jun junam b'anikal chi kixo'l ri k'ya'laj täq kib'antajik ri tinimit.

27. Xuquje' kaye'xik ri uya'ik ub'ik, ri qas kakojik qas kaya' ub'e kumal täq ri utas täq ri q'atb'altzij pa cha pa täq ri q'atb'altzij, pa täq ri tijob'al, rech qas kaya' kiq'ijal ri naturalib'. Ri qas kajawaxik are chi chayo'q b'e chi chakikojo ri kich'awenik, chakib'ana ri kiq'atb'altzij, chakib'ana jasa täq ri ke'kojon wi, chakib'ana jasa täq ri kachokon chi ke ri kakichomaj chi rajawixik chi ke.

28. Ri kachomax pa uwi' ri kik'amik kib' ri winäq pa jun tinimit, ri rajawixik kab'ixik, kaya' ub'ixik chi kixo'l konojel täq ri winäq chi musib' chi naturalib' rech kaya' ub'ixik jasa ri ub'anik kab'anik pa uwi' jasa kab'anik, jasa ri ub'antajik ri kik'aslemal, jasa ri katob' wi che ri uyakik ri ume'r ukorti'l ri tinimit. Ma jun uk'eyewal taj kakilij winäq nima'q täq kino'j, ri karaj wa' are uchakuxik chi kixo'l winäq, ri ke'la wi wa' are kak'is ri k'ax täq chomanik pa kiwi' ri winäq k'uwi kib'antajik, rech ri natural kuk'iyisaj ri ub'antajik ri uk'aslemal. Ri kilitajik chi rajawixik , che'to' ri naturalib', chak'ex ri k'ax ri e k'o wi wichanïm.

29. We kab'an wa' wa jun k'exk'ob' wawa' kilitaj ruk' ri ub'antajik ri ixöq natural, are' ma yo'm ta uq'ijal, ma to'om taj, ma yo'om ta che ri su re ri are' k'olik, we kilitajik chi ri ixöq k'uwi chik ri kub'ij wa' are jun nimalaj k'exk'ob' che ri ub'antajik wa tinimit Iximulew.

III. Uchakuxik:
Ukojik utzij q'atb'altzij, chajinik pa wa Iximulew

30. Pa täq wa q'ij wa k'o wi wa Iximulew wakamik, ri chajinik winäq, ri ukojik utzij q'atb'altzij sib'ilaj nima'q ub'antajik wakamik che ri uyakik wa tinimit. Ronojel täq ri k'oton täq chi'aj ri kab'anik ri ke'loq are chi rajawixik kilix wa', rumal chi k'ate' xk'is ri jun ch'oj. Ojer ri q'atb'altzij ma xub'an ta kunik xuchakuj ta ronojel täq wa' rumal ri k'ax tajan kab'an pa wa tinimit, ma xb'antaj ta chi kunik xok ta chi ri ley. Wa tinimit wawa' sib'ilaj junab' ri xrok'owisaj ri ma xya' ta uqijal täq ri kub'ij täq ri utzij q'atb'altzij, rumal ri ch'oj, ma kach'ob' ta ri jasa ri utz , jasa ri ma utz taj kab'anik, jasa ri utz kab'an cho ri tinimit, jasa täq ri rajawixik kub'an ri winäq.

31. Ri jun k'ax k'olik are chi ri q'atol täq tzij ma ke'chakun taj rumal taj ri ma e k'o ta q'atb'altzij, ri qatol täq tzij pa uwi' k'ax. Ma k'o taj jasa ri kutzukuj ri wuj ri ri xkijuch' ri q'atb'altzij kuk' ri ajupaq'ayes. Ri q'atol täq tzij ri petanoq kanöq , sib'ilaj ma k'o ta uchuq'ab', , ma k'o ta kichokonisa'n ri q'atol täq tzij, ma e k'i ta ri q'atol täq tzij e k'olik, ri kakipatanij chi q'ij ma qas ta utz, ma kuya taj kak'exik. Ri tzij ri xkib'an ri q'atb'altzij kuk' ri aj upaq'ayes, are' xe'kinut ri tzij rajawixik kab'anik, xuquje' kilitajik chi ri winäq ri ke'pe ch'aqäp kakaj kab'an jun k'exk'ob' rajawixik chilixöq.

32. Jun meb'ilal k'olik are chi ma b'anom ta chak pa uwi' ri ub'antajik wa tinimit, chi e k'i ri kib'antajik ri winäq e k'olik. Ri ma ch'ob'om taj chi rajawixik kilik konojel täq ri tinimit ke'l pa jun tinimit, wa' ri uya'om are chi ma yo'om ta kiq'ijal ri naturalib' ke'l pa wa Iximulew. Sib'ilaj e k'i ri jasa täq ri ma e b'anom taj pa cha; ri ma qas ta kapich uxe' ri kax kakib'an ri itzel täq winäq, ma qas ta k'o uchuq'ab' ri tzij pa täq ri che' e nimom wi ri itzel täq winäq, ri kab'anik are chi ke'toj ri ilol täq ke rech ke'kesaj ub'ik.

33. Su pa ri junab' re ri 1994 sib'ilaj utz ri xb'anik rumal xb'an junk'ak' utzij q'atb'altzij karilij jasa ri kab'an chi ke ri itzel täq winäq, jampa' ri xok wa' wa jun ley wawa' pa chak chik, sib'ilaj k'i ri jasa täq rajawixik, ma k'o taj. Ri Ministerio Público ri kichak ri are' are rilixik jachin qas xb'anow ri k'ax. Sib'ilaj nïm ucholaj, nïm ub'e pa ri jun ja

winäq Sib'ilaj nïm ucholaj, nïm ub'e xyak ri yo'l uchuq'ab' ri winäq ri ke'q'atow ch'oj, ri xkijach kan pa ri ukaj ik' re ri junab' re ri 1,998 jun wuj nïm ucholaj, nïm ub'e ub'i' "jun q'atb'altzij pa uwi' ri utzilal" wa wuj wawa' kuya' no'j pa uwi' 18 tzijonik, Chi karaqataj wi jasa ri ub'anik jun utzilaj q'atb'altzij.

34. Ri k'amal b'e re ri nimalaj q'atb'altzij, are xuchakuj jun chak rech kab'an jun k'ak' laj tinimit, xub'ab jun chak pa ri q'atanik tzijj pa ri junab' re ri 1997-2002, xuya no'j pa kiwi' job' utas ri kab'an che ri ukojik ri utzij q'atb'altzij. Are xukoj ri k'amal b'e re ri q'atb'altzij wa', ri xub'ij chi rajawixik kab'an jun k'ek'ob' pa ri nimalaj utzij q'atb'altzij, wa' maja ke'klij ri b'anal täq tzij. Xuquje' ri nimalaj q'atb'altzij re wa Iximulew ri are' xuquje' xub'an pa uwi' ri q'atb'altzij jun wuj ri xk'isib'em ch'oj ri aj upaq'ayes e rach'il ri q'atb'altzij. Ri ley ri kajawaxik ri kuta are chi kitukel kib' ri q'atol täq tzij kuk' ri kilow ri jachol puwaq, pa cha che ri ub'ixik jachin ri rajawixik, utz kachakunik, jasa ri rajawixik kakib'ano.

35. Ri uk'yik ri k'ax kab'an pa tinimit kumal elaq'omab', kamisenelab', chi' pa wa uk'ux tinimit, pa cha pa täq ri tinimit, sib'ilaj k'ax tajan kub'an che ri tinimit, chi' jampa' xk'is ri ch'oj xchomaxik chi pa utzilal kab'an wi ri k'aslemal. Kilitajik chi ri kamon ri etaqon wa' che ri rilik wa' täq wa' wa uk'eyewal wawa', ma ke'kun ta che ri rilik pa cha ri (k'amal b'e re q'atol täq utzij q'atb'altzij, ri solinel re qas utz ukojik ri utzij q'atb'altzij kab'anik, Ri solinelab' q'atol tzij), ma ke'kun taj kakilij ri tajan kok'ow pa wa tinimit. Ri k'ax kilitajaik chi tajan kak'y pa täq ri juyub', xuquje' tajan ke'k'y ri utzel täq winäq pa ri uk'ux tinimit, (ko'k elaq'omab' pa täq bancos, ke'tak'ab'ax ri ch'ich pa täq ri b'e, tek'uri' kab'an ri elaq', ke'laq'ax winäq , ke'laq'ax ch'ich', kak'ayix jasa täq ri ma k'o ta uwuj). Xuquje' k'o chi nik'aj jasa täq chik ri kab'anik, pa cha ri (kamisanik, elaq', kakimulij kib' ri ak'alaab' che ri ub'anik ri k'ax).

36. Ri winäq ma kakikoj taj chi qas e utz ri pilisi'yab' kib'i Policía Nacional civil, ri k'iya'laj junab chakuninaq chik. Ri kilitajik xuquje' chi ri ri utzilal ma are ta ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' rajawixik kakilij. Ri wuj ri xk'isb'en ri ch'oj chi kixo'l ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij kaki b'ij chi "...Ri rilik ri ma ta k'o uk'eyewal, ri tinimit ma kakijach ta kib' are re ri winäq karilij xuquje' kub'ano ri kub'an pa ri utinimit".

Yo'om nimalaj uq'ijal ri k'ak' taq chajinel täq tinimit k'o täq k'ax taja kuraqo, tajan kachakunik.

37. Ri tinimit tajan kuchomaj jasa ri ub'anik kub'an che ri kito'ik kib' chi kiwach ri itzel täq winäq ri kakib'an k'ax che ri tinimit. Ri ropanik chaqawach ri utzib'axik ronojel ri xb'an pa ri ch'oj (REMHI)sib'ilaj xkunik chi laj konojel ri winäq xkito, kachomaxik chi katob' wa' che ri ub'anik chi k'ak' laj chak pa wa Iximulew. Ri kajawaxik wa' ruk' wa jun chak wawa' xb'anik are rilix ke katäq ri xb'anowik chi chutoj ri k'ax xb'anik, kasach ne umak, xaq ne kilixik, kasach ne uwach.

38. Ri rilik utz, punet ma konojel ta ri winäq ke'l waral, ri ke'pe naj utz kakilo. Ma utz taj chi naj kaye'xik chi kab'an jun k'exk'ob' pa uwuj ri q'atb'altzij, ma b'an tzilijem chi ko'k chi ri militar, ri k'ax kakib'an ri itzel täq winäq elaq'omab', kamisenelab', ri kamisanik kakib'anri winäq chi ke ri eloq'omab' pa cha ri (poron winäq) nik'aj jasa täq chik chi rajawixik kak'is uwach. Rumal chi sib'ilaj nïmwa' wa chak rajawixik kab'anik rajawixik chi konojel ri winäq kakilij ub'anik.

UYA'IK NO'J

39. Uya'ik ub'ixik ri k'exk'ob' kab'an pa ri utzij q'atb'altzij, ri ke'tzijon pa uwi' ri ukojik ri utzij q'atb'altzij chi ke ri kakib'an uk'eyewal, xuquje' ri kakilij ri rutzilal ri winäq, pa cha ri ri kib'antajik kich'ob'om chi ri b'anol täq utzij q'atb'altzij. Wa nik'aj k'exk'ob' wawa' are' ke'tob'ik rech kak'ex ri ub'antajik ri tinimit.

40. Rajawixik kaya' kib'e ri tzij kak'amow kib'e ri tijonik re q'atol täq tzij, xuquje' ri utzij q'atb'altzij pa kiwi' ri q'atol täq re tzij, xuquje' rajawixik kaya' ub'ixik chi nik'aj pixab' chik ri k'o pa ri jachanik chak xb'anik. Jun utzilaj ukojik ri utzij q'atb'altzij rech kab'an ri utzilal. Chi', rajawixik kab'anik chi kakoj utzij q'atb'altzij ri katob'ik chi ke'rilij pa wa Iximulew chi k'i ri kib'antajik ri winäq e k'olik, xuquje' kajawax wa' je kab'an wa' chech kaya' uq'ijal jasa ri kub'ij ri q'atol tzij pa kiwi' ri naturalib', ma b'an k'ax che täq no'j ri konojel täq winäq re wa uwa ulew kilim.

41. Rajawixik chayo'q ub'ixik ri k'o cho ri wuj jawi kub'ij wi ri jasa täq ri xb'an pa ri ch'oj chi ke täq ri winäq, che ri tinimit, rech kakanaj kan ub'ixik ronojel ri xb'nanik, chi ma xaq ta kasach uwach, xuquje' reta'maxik jachin rumal je' xb'an wa' ni ruk' chi uchuq'ab' ri utzij q'atb'altzij, ni jun sachanik makaj kakunik kuchup ri xb'anik.

42. Uya'ik jun k'amom ib' jawi kab'an wi taqanik chi ke kamon ri k'o kichuq'ab' rech ke'tzijon pa uwi' ri rilixik jasa ri ub'anik rech qas utz kel jun chajinik kajawaxik kab'an chi ke ri winäq. Xuquje' rajawixik kaya' uchuq'ab' ri polisi'yab' wa' winäq ri etaqom che ri uchajixik tinimit. Xuquje' rajawixik kab'an jun kamon chech kanimar kino'j che ri rilixik jasa täq ri kab'anik le qas tzij , le ma tzij taj, Wa kamon wawa' ke'täq pa chak ruk' ri k'amal kib'e ri polisi'yab'.

IV. Winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' pa wa Iximulew: ri kichak yo'm wakamik

43. Ojer kanöq pa kiq'ab' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xkuji' wi wa tinimit, are' ri xb'an ke jasa ri xkaj xkib'ano, pa kiq'ab' xkuji' wi ri q'atb'altzij. K'o k'exk'ob' xb'anik pa täq tinimit ke'l ch'aqap, jawi xtzukux wi ri junamil b'anikal, xuquje' xb'antajik , xok uchuq'ab'. Ri sib'ilaj utz xb'an chi' are chi xk'is ri ch'oj, ri winäq xkuji' kichuq'ab' xuquje' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xo'k pa chak pa uwi' ri tinimit jawi xya'taj wi jun junamil b'anikal. Ri kilitaj wa' ruk' wa jun chak wa tajan kakib'an ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' wakamik are chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' qas are tajan kakito' ri tinimit, kakilij ri tinimit, je' wa' kab'anik che ri uk'isik ri jun utas ri uk'aslemal ri tinimit.

44. Wa jun chomanik wawa' ma qas ta k'ax xb'an che ri utzijoxik wa', xuquje' are wa' ri nïm kach'ek che, rumal chi we kaqilo jasa qas ri kib'anom pa täq ri k'isb'al 50 junab' kanöq. Ri taqonel täq ke ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xkaj je' xb'an wa' chi kech, xuquje' xkichomaj chi xa su rajawixik wa' je' kab'an wa', xb'an tzij kuk' ri aj upaq'ayes rech ma katzalij ta chi ri k'ax chix. Xuquje' xkamisax kiwach ri chak kakib'an ri ojer täq winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' pa täq ri tinimit, xsach uwach ri chak kakib'an ri aj patruya pa täq ri juyub', pa täq ri

tinimit, xuquje' xe'qasaxula jun 33% ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', are xilik e janik'pa' ri kub'ij ri ok'owinäq pa 50.150 e k'olik, k'a pa 31.423, k'a pa urox ik' re ri junab' 1,998. Are ma k'ax ta xb'an chi ke ri polisi'yab' ri ke'wa'katik, a're' su xe'saxik.

45. Pacha ri b'anom chik jawi are ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' b'anom kech, xa su ke'l wi na ula ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xuquje' kakib'an wi na ri k'ax chi ke ri winäq. Uchupik ri k'ax kib'anom rajawixik ke'lnuloq, kilik sa qas ri tzij, xuquje' rajawixik kel un'l ri kib'i'. Ronojel wa' wa ne kuk'usuj chi na jun ch'oj chik, pa cha ri b'anom chik pa nik'aj tinimit chik chi je' ok'owinäq wi wa'. E k'i ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' kakixiw kib' cho ri keluloq rumal ri CEH. Pa cha pa nik'aj tinimit chik ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' kakichomaj chi xkowir ri kichuq'ab', "ri kich'ekoj" xuquje' chi ma kilix taj ri xkich'eko are utzilal.

46. Wakamik ri kajawaxik are uya'ik uchuq'ab' ri ujunumal re b'antajik, chi xjeqatajula wa' su pa ri junab' re ri 1982. Ri rach'il wa' wawa' are chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' che'kipatanij ri winäq, ri karaj wa' wawa' are chi chesax ri kichuq'ab' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', xuquje' are chayo'q kichuq'ab' ri winäq pa täq pa wa Iximulew. Jun ub'ixik chik are chasach uwach ri k'ax petanäq ojer, xuquje' rajawixik wi chi chiloq chi xk'uji'k, xok'owik, xuquje' k'o ri xutik kanöq.

47. Xa su rajawixik wi chi chayo'q kichuq'ab' ri k'amal täq b'e re tinimit, chesax kichuq'ab' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab'. Rajawixik chanïm kak'uji' kichuq'ab' ri winäq rech ke'kunik kakilij ri ub'antajik wa nimalaj tinimit, xuquje' chak'ol kichuq'ab' ma kik'ayij kib' ruk' puwaq, ruk' utzalaj täq tzij kab'ix chi ke, rech qas ke'kunik kakib'an jun utzilaj rilik ri tinimit ruk' wa' we je' kab'an wa' pa jun k'amanik b'e jawi kaya'taj wi jun junamil b'anikal, kab'antaj kunik chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' kakiya q'ijal, xuquje' ke'tob'ik.

48. Maja' kab'an chak pa uwi' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' k'amal täq b'e, ri xb'ix xuquje' pa ri tzij ri xb'anik, ri xya'kan cho wuj chi rajawixik k'uwi chi kab'an chi ke, ri uchak ri k'amal b'e militar kak'uji' chuxkut ri q'atb'altzij. Xuquje' xch'ach'ox ri kichak ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' ri chomanelab' pa kiwi' jasa ri kakipatanij ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' k'u wi chi ri kichak kaya' wakamik. K'o chi jun ub'anik ri jun chomanik tajan kab'anik pa uwi' jasa ri kab'an che ri ukamisaxik uwach ri utikik

täq jasa täq waral ri kub'an k'ax chi ke ri winäq, pa cha ri droga kab'ix chech. Ri musib' ke'pe ch'aqäp kakib'ij chi rajawixik chach'ojix waral, chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' chakilij wa' chi ma kaya'taj ta wa' chi'.

49. Tajan kak'y rilik chi wa tinimit wawa' q'am-k'olib'al ke itzel täq winäq, wa' je je wi kub'an wi wa', kichak ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab" wa' kakikamisaj uwach. Ri Estados Unidos tajan kuya kichokonisa'n, ku'tijoj, ku'toj, ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' rech kakam uwach ri etzalal. Tajan ke'k'y ri narcotraficante waral wa' kub'an na k'ax che wa qatinimit, kub'an k'ax chi ke q'atb'altaqtzij, kub'an k'ax che ri utzij q'atb'altzij, kub'an kax chi ke ajchakib' re tinimit, ma kok ta chi täq ri utzij q'atb'altzij, ronojel wa' kuya k'ax che ri tinimit. Xuquje' ri tajan kakib'an ri eloq'omab', ri kamisanelab' kub'an k'ax che ri tinimit, we ri winäq kul chi ke chi kakikoj ri kiley ri are' chi, wichanïm ri winäq xaq kakil ri kab'anik, we xe'ch'ujarik ma etam taj jasa qas ri kakib'ano, wa ne ma utz kakil chi ri utzil k'o wi wa tinimit wichanïm.

Uya'ik no'j

50. Ri kitzij ri ajupaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij ri xkik'isb'ej wi re ri ch'oj, sib'ilaj rajawixik kab'anik rumal chi k'i ri jasa täq utz che ri tinimit, xa su kab'an wi jampa' ri xb'ixik chiko'kik, xuquje' chab'anoq ruk' ronojel k'ux pa cha jampa' ri xchomaxik chi kab'anik. Ri ub'ixik ronojel ri k'ax xb'anik are wa' jun chi ke ri jasa täq rajawixik kaya' ub'ixik are wa' katz'apin ri k'ax xb'an kan pa ri ch'oj,rajawixik wi wa' rumal chi are utz ki'l k'ut jachin täq ri xe'b'anow täq ri k'ax.

51. Rajawixik kakib'an tzij ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' kuk' ri winäq rech kakikoj pa junam ub'anik ronojel ri kakib'ij ri tzij ri xe'kanaj wi kanöq pa ri kitzij, rajawixik chi konojel kaketa'maj jasa ri kab'ixik, kak'isk'u ri xib'inaqib' chi kiwach ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' pa cha ri k'o wakamik.

52. Kachakux jun chak pa uwi': a. Uk'exik ri tob'anelab' re ri tinimit, xuquje' ri ke ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', kok jun ley che ri ke'tow konojel ri winäq; b. Ke'k'ex ri utzij ley pa kiwi' ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', jawi

kach'aw wi pa uwi' ri rokib'al kipuwaq, ri kitijonik, xuquje' ri kiminarisaxik pa ri kichak, ri relik ri kipuwaq; c. Ri uya'ik ley pa uwi' ri chomanelab' ke winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xuquje' d. Uya'ik utzij q'atb'altzij pa kiwi' ri militarib¿ jampa' ma utz taj kakib'ano, xuquje' rajawixik kab'an jun k'ak' laj utzij q'atb'altzij chi ke.

53. Ub'anik tzij pa uwi' janik'pa' kik'amom ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab'. Ri chomanik rajawixik chi ri chomanik reta'm ri no'j kach'aw pa uwi' b'antajik pa uwi' täq ri kichak kilitarib', xuqje' jasa ri b'anom chi chike pa nik'aj tinimit chik, pa cha ri chomanik pa kiwi' ri rajawixik kakib'ano pa jun tinimit jawi k'o wi jun junamil b'anikal, ri wuj kesam ri to'l täq re ri qatb'altzij pa cha ri kakib'ij ri k'amal täq b'e ke ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab'. Wa' katob'ik chi ri winäq kakib'ij chi wa Centro América waqib' tinimit jawi k'o wi utzilal.

V. Ri chak pa wa Iximulew, kajawaxik kakib'an ri yo'nelab'

54. Jampa' xk'isik chi ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' xe'l pa ri q'atb'altzij pa täq ri yo'nelab' ub'ixik uk'eyewal xk'exk'ob'ik. Ri uya'ik ri ukojik ri utzij q'atb'altzij, ri ropanib'al ri ri kitzij ri aj upaq'ayes, ruk' ri utzij q'atb'altzij, ub'anom jun k'exk'ob' chi kixo'l ri q'atb'altzij, ri winäq, ri yo'nelab' ub'ixik uk'eyewal. Kilitajik ri jun k'ak laj ub'anik ri kichak ri yo'nelab' ub'ixik ri uk'eyewal, wa' katob'ik che ri ub'anik jun junamil b'anikal. K'i ri jasa täq e tob'inaq che ri upanem wa' jawi k'o wi wichanïmri yo'nelb' ub'ixik uk'eyewal.

55. Uya'ik ub'e ri utzij q'atb'altzij uya'om jun ki'kotemal che ri ub'anik ub'e ronojel ri chak pa wa tinimit. Ri ch'oj sib'ilaj k'ax xub'an che ri yo'nelab' ub'ixik uk'eyewal, kachomaxik chi 79 xe'kamisaxik, xe'laq'axik, xe'k'u' ne'. Ri k'ax wakamik e k'u wi chik, xa su k'o wi ri xib'inib' ib' chi kixo'l ri yo'nelab' ub'ixik ri uk'eyewal. Wakamik k'i ri ub'antajik ri chomanik, kach'ij chik kab'an tzij pa uwi' jun no'j, xuquje' che ri ub'ixik ri jasa täq, xuquje' che ri utzukuxik ri kajawaxik no'jimal kaya' ub'ixik ronojel ri ma eta'm taj, chi ojer ma ke'b'ix taj.

56. Ri k'iya'laj kib'antajik ri k'ayenelab', ruk' ri kopanik chik nik'aj ub'anik chik, ri kunïmk'ak' täq ub'anik ri jasa täq, ri k'ak' täq ub'anik kape ub'ixik naj. Pa ch'ich' ka ch'awik, k'o ri kakaj chi ri winäq kakiya ub'ixik jasa ri kakaj kakib'ij, wa' su kelub'i pa ri ch'ich'. Ri k'ayib'al ma su ta are ri kuya ri ub'ixik ri jasa täq ri su utz wi; pa cha ri k'ak' täq wuj yo'nel k'ak' täq periódicos rech kakiloq' winäq re wa Iximulew, k'ak' täq ri kij, xa junam ri k'o chi kipam.

57. Xuquje' kaya'ik kitijoxik ri yo'l täq ub'ixik uk'eyewal, ri kajawixik are chi kaketa'maj ri kik'amik utzij q'atb'altzij xuquje' ri jasa ri kakib'an nik'aj tinimit chik pa täq ri kichak, ma su ta pa Nimalaj tijob'al karaqataj wi, ri yo'wik ub'ixik uk'eyewal ri karaj chi ke ri winäq chi kuya uq'ijal, rajawixik kaya pa wa k'o wi ri tinimit, rech qas kaya' ri junamil b'anikal

58. Ri jasa täq ri xb'ixik xuxu' pa wa uk'ux tinimit kaya'taj wi, pa täq ri laj tinimit ma k'o ta uchuq'ab. Ri unimik ri prensa chi ke ri winäq ma k'o ta uchuq'ab' pa cha jampa' kaya' ub'ikixk *El Regional* pa Nab'ajul, xuquje' nik'aj chik ri kaya' ub'ixik ri rajawixik chi ke ri winäq ri kab'an pa ri tinimit. Ri xb'ixik ma junam taj b'anom, xuquje' are ke'pajow pa jun *escenario* ma k'o ta keta'm (46% chi kixo'l). Ri wuj tz'ib'atalik are k'o na uchuq'b' chikixo'l.

59. Ri radio jun ch'ich' ma kato' taj pa cha ri prensa, are' k'o pa ri 2°. Che ri k'ak' ub'antajik. Kaq'alijanik chi sib'ilaj utz kilik, xuquje' konojel kakaj kakib'ij ke konojel. E 170 frecuencia kesam uwuj, kach'aw pa kiwi' jarwi e k'o wi. Ri uya'ik ub'ixik uk'eyewal pa radio, sib'ilaj e 4 kak'am kib' kakiya ub'ixik uk'eyewal. Xa su k'o wi ri ub'anik ri radio pa cha kab'an ojer, ke'ckanik pa cha kab'an ojer, ke'jow k'amal täq b'e ke *evangélicos*.

60. Ri k'utwach ma utz taj, xrumal xa junri rajaw, pa cha täq ri (canal 3, 7, 11, 13) ri ma chi' taj ke'lwi ri kajaw, ma utz taj kakita ri winäq. Xuxu' ri canal 5 re ri ejercito wakamik re chi ri k'amal b'e re k'utunik, ma k'o ta kipuwaq ke'to'k'ut, xuquje' e k'o chi nik'aj chik pa k'utwach. Pacha ri cable rumal ri UHF. Xuquje' k'o ri kaya'ik are chi kakikub'a' ri winäq karil ri jasa täq kak'ut chi uwach. Xuquje' e k'o nik'aj kanal pa täq ri juyub', ma k'o ta

kichuq'ab'. Ri xilitajik chi ri K'utwach ma k'o uchuq'ab' chi uxo'l ri yo'nelab' ub'ixik ri uk'eyewal, xuquje' ma utz taj chi' pa wa *Centro América,* are' k'ax na ri ub'anom.

61. Ri kitzij ri q'atb'altzij ruk' ri aj upaq'ayes xe'kanaj kanöq chi kaya' täq b'inel täq pakaq'iq' tzij pa cha ri k'utwach,xuquje' nik'aj chik jawi kaya' wi kiq'ijal ri tinimit ke naturalib' chi'. Rumal ri' xb'an jun utzij q'atb'altzij pa uwi' ri b'inelab' täq. Tzij pa kaqiq', xuquje' pa k'ut wach. (rajalib'al 18/1/1997) pa decreto 94-96), jawi ri kakaj kakiloq'o kakichi'j puwaq janik'pa' ri ke'kunik kakitojo. Xa ta ne pachin ri kopanik che ri rilik we ka kun che ri uloq'ik, xuxu' ri natural ma kopan taj rumal ri aare' ma k'o ta nimalaj upuwaq.

62. Ri kilitajak jasa ri kakib'ij ri winäq pa uwi' ri esanelab' tzij pa kaqiq' utz ki'l wi kumal ri winäq. Pa k'i k'oton chi'aj ilom wi wa' wawa', xilitaj pa jun tzukunik no'oj xub'an ri PNUD pa ri octubre re ri junab' re ri 1997. Ri uloq'il ri prensa chi ke ri winäq kok'ow pa ri (53% chi ronojel) ruk' wa' kilitajik chi okapanöq pa kanïm ri winäq.

63. Jun uk'eyewal k'olik are chi ke'ch'ojin ri q'atb'altzij kuk' ri tz'ib'anelab' täq uk'eyewal, utz wa' cha', rumal chi chi' wa' kilitaj wi chi pa wa Iximulew qas k'o jun junamil b'anikal. Ri ch'oj ok'owinäq k'a kana'taj na wakamik, xutij nïm ub'e. Xtz'ib'ax wa' pa ri wuj *El Periódico,* tek'uri' pa ri wuj *Crónica* ri xkib'ij chi ri q'atb'altzij Arzú xuk'am ub'e jun boicot jawi ri tatat xutzukuj chi kakam ri kichak. Ri q'atb'altzij kub'ij chi ri prensa ri kub'ano are kub'an k'ax, ma kuchomaj taj chi k'o chek'om che ri ub'anik ri xkib'ij ri q'atb'altzij kuk' ri aj upaq'ayes.

UYA'IK NO'J

64. Wa k'o wi tinimit wakamik, rajawixik chi yo'nelab' täq ub'ixik uk'eyewal rajawixik ma xa ta kakib'an k'ax are rajawixik chi xa kakib'an utzilal, xuquje' rajawixik kakich'ija jub'iq' ri kakib'an täq ri q'atb'altzij, je' chab'ana wa' rumal ma kajeq ta chi täq ch'oj.

65. Chayo'q uchuq'ab' ri kitijonik ri b'inel täq uk'eyewal pa täq ri tijob'al, rech qas nïm ri kichomab'al che täq ri ub'anik ri kichak xuquje' rech kakikoj täq ri no'j kok chi pa täq tinimit chik ri ke'l naj. Kab'an taj kunik chi kanimarisax ri uno'oj ri yo'l ub'ixik uk'eyewal pa radio, xuquje' pa k'ut wach, we kab'an ri kab'ixik chi su pa ri tijob'al kaya' wi ri uno'j.

66. Pa uwi' ri k'utwach, rajawixik kak'uji' jun k'utwach re wa Iximulew, ri kachakun pa uwi' ri b'antajik pa wa Iximulew, rajawixik chi ma pa uq'ab' ta ri q'atb'altzij kak'uji' wi, rajawixik chi pa kiq'ab' ri nimäq täq tijob'al kak'uji' wi, rech kaya' uchuq'ab' ri b'antajik re jun tinimit, xuquje' rech ri winäq kakiya uq'ijal ri kitinimit.

67. Rajawixik kaya' ub'ixik ri jasa täq kaya' pa wa tinimit, xuquje' rajawixik kaya' ub'ixik ri b'antajik re wa tinimit, je' xuquje' kaya' ub'ixik ri kojonik rajawixik kuya ri winäq che ri utinimit, xuquje' rajawixik kaya' tijonik pa nik'aj ch'ab'al chik, kaya' wa jun tijonik chi ke ri winäq maya. Chi ronojel chayo'q uchuq'ab' ri ekanijanaq wi ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij pa uwi' ri utzilal, xuquje' rajawixik jun ka'slemal jawi kaya' wi ri junamil b'anikal.

VI. Ya'b'al b'e: Ri winaqib' re tinimit

68. Ma qas ta kuk'ulaj rib' ri kino'j ri winäq re tinimit xuquje' ri q'atb'altzij jawi k'o wi jun junam b'anikal chi pa ri tinimit. Ri winäq re tinimit are' ki'lowik, kakiyako, kakib'ij jasa qas ri kakaj, kakilo chi rajawixik che ri tinimit. Pa uwi' k'iya'laj junab' k'olinaq ri tzij xa ruk' jun winäq, are wa' ri xuya uchuq'ab' ri ch'oj xupaq' ri tinimit, xu ya ch'oj, xu ya etzalal, xu ya ma kakoj ta chi ri kab'ixik. Pa täq ri juyub' xpe täq kiywal ri winäq, xo'k pa täq ch'oj, pa täq ri juyub' xkik'am täq kib' ri winäq ri xe'kikontrij ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', ronojel wa' xub'an jun sib'ilaj k'ax pa täq ri tinimit ke naturalib'.

69. Wa Iximulew ma jun tinimit taj ri xaqata k'aminaq chech kak'uji' pa ch'oj, jampa' xjeqataj ri ch'oj ri winäq xo'k che itzel täq rilik rilik kib', xo'k pa ch'oj, ma xkaj ta chi kib', ri ma kakikoj ta chi ri kakib'ij

chib'il kib', ma xuya ta chik chi kakib'an ri kik'aslemal pa cha ri ub'nom ojer ri ub'antajik ri kik'aslemal pa ri ki kamon. Ri k'aslemal cho wa uwa ulew, ri winäq itzel kakil wi kib', chi kixo'l kib', kakitak'alej kib', ma kakiya ta kiq'ijal, ri ixöq are qas ri ma kaya' ta uq'ijal pa ri tinimit maya, pa cha ri b'im pa wa jun chak wawa'. Ri b'anol täq re wa jun chak wawa' xkilo chi chi ri ixoqib' konojel ma kaya' ta kiq'ijal, k'ax na kab'an chi ke ri ixoqib' ri ma k'o ta kipuwaq, chi ri ke'l pa juyub' chi ri ke'l pa tinimit. Ri k'ax kab'an chi ke ri ixoqib'. Xuquje' jampa' xb'an ri ch'ol ri achi'ab' xkib'an sib'ilaj k'ax chi ke ri ixoqib'.

70. Ri chomab'al ri xk'isib'em re ri ch'oj chi kixo'l ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'ältzij, xkitik jun tinimit jawi konojel ri winäq kaki b'ij ke jasa qas ri kakichomaj xuquje' konojel kakik'am kib'. Keb' ri b'antajik xb'an wi chak pa uwi': Uya'ik kiq'ijal ri naturalib' ronojel ri jasa täq kab'anik, xuquje' chi chayo'q uq'ijal ri ixöq ronojel ri jasa täq kab'anik. Ri tzij xb'an pa kiwi' ri winäq pa uwi' ri jasa täq kakib'an ri winäq, xuquje' pa uwi' ulew, rumal wa' xb'an jun kamon pa täq ri tinimit. Ri tzij xb'an pa kiwi' ri jasa täq su ke ri winäq xchomaxik chi rajawixik kab'an kamon ri kakitzijoj jasa ri ub'anik kab'anik. Rumal ri kab'an ri kamon pa uwi' ri ixöq, che ri rilik jasa che ri ixöq ma kaya' ta uq'ijal, xuquje' xtzukux chi nik'aj ub'anik chik ruk' täq kamon re ri juyub', kamon pa ri tinimit ONGS. Ma xaq ronojel ta wi junam kab'i junam ri kab'anik.

71. Pa täq ri junab' jampa' xba'n ri ch'oj xe'k'iy k'iya'laj täq kamon xe'chakun kuk' ri winäq ri ri chak xkipatanij are chi xe'tzijon pa uwi' jasa qas ri karaj ruk' ri ch'oj tajan kakib'ano, jasa ri rajawixik kab'anik rech kakik'isb'ej, jasa ri rajawixik kab'anik rech kakik'isb'ej re ri ch'oj ri kamon ri xe'jeqatajik are täq ri GAM, CONAVIGUA, CPR, CCPP, CONDEG, CUC, konojel ri kakib'ano are kakiya ub'ixik ri k'ax tajan kab'anik/ xuquje' kakilij chi kaya' uq'ijal ri winäq maykanib', xuquje' ku'to' ri winäq winäq ri eb'enäq jela' ch'aqap. Ri k'ak' ub'antajik wa tinimit jawi k'o wi jun junamil b'anikal. K'o kamon ri e k'o na wichanïm, ma qas ta chi k'o kichuq'ab' wakamik.

72. Ri kichak ri ajchakib' ri kik'amom kib' pa kamon xsach kiwach, xa nik'aj ri xe'k'asi' na pa cha ri (CGTG, CUSG, UNSITRAGUA)

wakamik tajan kak'is kiwach, kijachom kib', xuquje' k'ax tajan kakiraqo che ri uk'amik kiwach pa täq ub'antajik chi ri kichak wakamik. Ma kab'an taj ta kunik kamal kakilij ri kamon kib'anom ri ajchakib' pa kiwi' ri kach'il, xuquje' ri nimäq täq ajtijoxelab' tajan kaqaj ri kichuq'ab'. Ri naturalib' a're' ri sib'ilaj tajan ke'chakunik, xuquje' kab'an ch'awem pa kiwi' pa jun utas chi wa wuj pa kiwi'. Nimäq täq chak kib'anom täq ri ixoqib' pa täq kamon, pa cha täq ri kib'anom pa uwi' ri uyakik ri kamon ke ixoqib', kinimom kib' xuquje' pa ri jun nimalaj kamon ri kakichakuj rilik ri su re ri winäq, pa ri 1994, pa ri 1997 xb'an chi jun k'aman no'j pa uwi' ri ixöq.

73. Ri K'ya'laj täq kamon ke winäq uya'om uchuq'ab' ri tinimit, sib'ilaj k'i kiwach ri kamon, ri ke'to'wik are täq ri kamon ke winäq ke'pe pa täq tinimit ch'aqap. Makab'antajta kunik che ri ub'ixik janik'pa' kichuq'ab' k'olik, jasa ri kakib'ano, le ke'kunik, le ma ke'kun taj, le kichakum chi ojer ri tajan kakib'ano, ma kichakum taj, jasa täq ri uk'eyewal kiraqom. Kachomaxik chi e k'o lo 700 kamon (ONG) pa Täq ri juyub' che täq ri ub'anik täq ri chak k'o ri tajan kakil chi kakik'am kib' täq ri winäq, ke'kitijoj ke'cha'wik, ke'kitijoj che k'ak' täq kino'j. Xuquje' e k'o nik'aj ri kakib'ano are tajan kakib'an uchak q'atb'altzij , pa cha ri rilik chi qas utz ukojik ri upuwaq tinimit kab'anik, xuquje' kakilij chi chuya chi ri winäq kakito' kib', qas kakib'ij ri ub'e, ri ucholaj.

74. Sib'ilaj utz ri kib'anom ri nimäq täq k'ayinelab' re wa Iximulew chi kik'amom kib' xoxib' junab' ri ub'i ri kikamon are CACIF; xuquje' FEPYME, ke ri laj täq k'ayinelab'. Wakamik tajan ke'k'y chi nik'aj kamon chik pa cha ri nana'ib' kijolam, kachalal kib' pa uwi' ri elaq'anik winäq, Chajinelab' re ri tinimit, K'amom ib' pa uwi' ri utzalaj täq jasa täq kab'anik, xuquje' nik'aj chik ri kakikoj kichuq'ab' rech kok ri utzij q'atb'altzij jampa' kab'an k'ax.

75. Xuquje' waral sib'ilaj ke'tzijon ri winäq chib'il kib' pa uwi' ronojel ri uk'eyewal xkiraqo, kilitaj wi wa' jampa' xb'an ri jun kamon ri kach'aw pa uwi' ri uk'isik ri kax (1987), are täq wa' ri xb'an kan chirij jampa' xk'is ri ch'oj pa ri 1990, rumal wa' xyakula ri jun kamon ke winäq re tinimit xuquje' ri kamon kutzukuj ri utzilal, xuquje' ri xub'ano are jun k'amom ib' jawi xo'pan wi k'ya'laj täq winäq, wa' nïmxkil ruk' ri uqasaxik ri q'atb'altzij re ri tata' Serrano (1993). Pa ri enero re

ri 1994, xtikik ri jun kamon re tinimit ri xtzijon pa uwi' tinimit jampa' xo'k ri q'atb'altzij kach'il ri aj upaq'ayes pa tzij che ri rilik ri utzilal pa wa tinimit. Ri chak pa uwi' tinimit kichapom ri aj upaq'ayes, xuquje' ri jun k'amanik rech karaq ib', pa uwi' täq wi wa' tajan kab'an wi tzij, rech ma kab'an ta chi k'ax, are täq jawi pa kamon kutzirisax wi ib'.

UYA'IK NO'J

76. Ri q'axib'al pa utzilal k'olem rajawixik kachakuxik, rajawixik kab'an jun k'utb'al re kaya' pa tijob'al rech kak'ut chi kiwach ri ajtijoxelab', xuquje' rajawixik we xkoj taj wa' xuquje' rajawixik kilik, kasik'ik jasa täq ri utzilal tajan kuyakanoq. Rajawixik kab'an jun chomanik pa uwi' ri taqo'nik, qas jun utzilaj taqo'nik, ma jun taqo'nik taj jawi kachomax wi chi xuxu' are kab'an re ri tak'al chi uwach jachin kab'anow ri taqo'nik. Rajawixik kilik chi kaya' chi upam wa jun k'utunik no'j qas tzij, qas utz, xuquje' ri qas are kakaj ri winäq chi kab'anik, xuquje' rajawixik katzukux jasa qas ri kajawaxik xuquje' kab'an kunik che ri reta'maxik.

77. Chi kixo'l konojel ri winäq ri ke'l pa wa tinimit, rajawixik chi ri tijonik kaya'ik, kab'an pa uwi', chi konojel täq ri winäq kakiya kiq'ijal chib'il kib', qas kilik chi ri winäq kaketa'maj chi sib'ilaj utz kaya' pa kamon ri katzijoxik, xuquje' ma kaya' ta uq'ijal ri no'j katukin täq tzij, rajawixik kaya' uq'ijal chi ri winäq kareta'maj kutatab'ej jasa ri kab'ixik, xuquje' keta'maxik chi utz kak'am ib' pa täq ri chak.

78. Rajawixik rilixik chi b'an tzij chikixo'l täq konojel täq ri kamon ke täq winäq ek'olik, xuquje' chab'an tzij chi kixo'l ri kamon ruk' ri q'atb'altzij, che'tzijon pa uwi' ronojel täq ri rajawixik chi ke ke'tzijon pa uwi'. Pa cha pa uwi' ri tzij ri xe'kanaj wi kan ri q'atb'altzij kuk' ri ajupaq'ayes. Ri kilitajik are chi ri kamon ke täq winäq kuya'o kab'an tzij, utz kab'an tzij.

79. Ri kamon ke täq ri winäq tajan kachakun chi wakamik, ojer e k'o wa' wa kamon wawa', xuxu' chi ma kuya taj ke'chakunik. Je' chi wa'

wakamik rajawixik chi ri k'amal täq b'e chi chakitijoj b'a kib', rech kab'antaj kunik kab'ixik jasa tuk'u ri rajawixik utz kab'anik. Ri rajawixik kab'anik kachokon che chi kakik'am kib' konojel ri kamon winäq ke'tzijon pa uwi' jasa qas ri rajawixik che wa qatinimit kak'iy k'ut.

VII. Rilik ri tzuqb'al re tinimit: Okem pa jun k'yik chanïm, xa junam, k'yem ke winäq pa ri kitinimit

80. Ri nimalaj rilik ri ub'antajik ri upuwaq wa jun tinimit, ok'owinäq pa k'ax rumal chi xa su je' wa' pa ronojel wa uwa ulew, xuquje' rumal ri ch'oj xb'an chi kixo'l ri ajupaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij. Xa ne k'o wi na wa k'ax, kopanchi k'u chi rajawixik kab'an jun che ri k'ayib'al cho wa uwa ulew. Ri rokib'al pwaq pa wa jun tinimit wawa' ri rilitajik are kilik chi are kab'in chorachaq täq ri kachakuxik pa cha' ri (ulew, k'olom pwaq, ri jasa täq kab'anik, qajon puwaq, nik'aj chik) xuquje' pa uwi' ri meb'i'lal sib'ilaj tajan kak'iyik. Ri ch'oj xb'anik xutak'ab'a' chi kab'in ri kichak ri winäq, xub'an k'ax pa uwi' ri kutzilal ri winäq, pa uwi' ri kitijonik, xuquje' pa uwi' ri kichoch.

81. Ri rokib'al puwaq pa wa tinimit wawa' xuräq k'ax jampa' winäq k'o q'aq' pa kiq'ab' ri xkik'am ub'e, xqajulo ri rokib'al. Ri xna'tajin wi pa wa tinimit are xqajula chi jun 13.4% pa täq ri 1980 k'a pa ri 1985. Xb'antaj chi kunik che ri uyakik jampa' xkub'i' pa tem jun q'atb'altzij ma militar taj pa cha pa ri junab' re ri 1986, sib'ilaj k'ax chi pa kab'lajuj junab' chik, 1997, xa pa nik'aj xb'antaj kunik che ri uyakik jun (7%) , wakamik ko'l na ri kakiya chi kikijujunal ri winäq pa cha ri xjun winäq junab'.

82. Pa wa jun tinimit wawa' ri winäq ma konojel taj kakitoj ri puwaq rajawixik kakitojo che ri q'atb'altzij, xuquje' ri puwaq kokik ri q'atb'altzij ma qas ta utz ukojik kub'ano. Pa täq ri junab' re ri 1982 k'a pa ri junab' 1997 waqib' uwach ub'anik ri tojonik rilom q'atb'altzij ub'anik kakib'an ri winäq, ni jun kuninaq che ri ub'anik jun k'exk'ob' ni pa 7.8%. Ri ub'antjik chi ma nïm ta ri puwaq kopan pa q'atb'altzij are kab'anowik chi ri winäq ma

kakaj taj kakitojo, xuquje' ri tol täq re ma kikojom ta kik'ux che ri uta'ik ri puwaq ma utz ta rilik kib'anom. Xuquje' xaq laj jun kab'e wi ri upuwaq tinimit, xaq laj are täq ri ajchakib' re q'atb'altzij ke'sachowik.

83. Ri k'ayinik kab'an pa nik'aj tinimit chik tajan kaqajulöq, pa ri 1990, ok'owinäq pa ri 216.1 millones ri b'anom, pa ri 1997, 150.8 millones b'anom. We kajunumaxik ruk' ri b'anom kanöq tajan kab'an b'enam pa latz' pa jun 2% k'a pa jun 4%. Ri kilitajik kachupapisax uchuq'ab' wa' wa jun uk'eyewal wawa' are xuxu' kajawixik kaya' uchuq'ab' ri puwaq, ma ruk' tuk'uwa'.

84. Ri rilitajik sib'ilaj k'ax tajan kub'ano ub'anom. Pa ri 1980 xuquje' pa ri 1989, Ri meb'il täq ja winäq tajan ke'k'iyik pa 32 k'a pa 54, we kilitajik panik'aj chi ke ri winäq ri ke'l pa wa tinimit, ri k'ax kub'ano ruk' ri puwaq ri janik'pa' kokapan cho kichoch. Ruk' ri utzalaj k'aslemal sib'ilaj k'ax na ri ub'anom. Ri ak'alab' ke'kamik sib'ilaj e k'i 67 ri ak'alab' ke'kam chi kixo'l 1000 pa ri 1996. Ri jasa täq kakisaqsirisab'ej wi kib' ma k'o taj, pa cha ri kilitaj pa ri 1994 ri oxib' kirox ri winäq ma k'o ta kija', we kilitajik ri jun utzilaj ujachik ri puwaq b'anom ma utz ta b'anom chech.

85. Ma k'o ta uchuq'ab' ri tijonik kab'an pa wa tinimit, xuquje' ma k'o ta chak. Pa ri 1996 ri winäq ri ma keta'mtaj kakisik'ij wuj e 37%, ruk' ri chak tajan kub'an ri CONALFA kajawixik we ta kaqajula pa jun 30% pa ri junab' 2000. E 15 ri ak'alab' pa ri 100 ma ko'k ta pa tijob'al. Ruk' ri PRONADE tajan kachakuxik ri utoronik ke täq nik'aj tijob'al chik, jun k'ak' chak wa' tajan kab'anik ri tajan kab'anik are chi ko'k ri nan, tat che ri rilik ri uk'amik ub'e ri tijob'al ke ri ak'alab'; ri uyakik täq ri tijob'al q'axinäq pa kiq'ab' ri FIS, xuquje' ke'tzuq ri ak'alab' aq'ab' pa täq ri tijob'al. Ri sib'ilaj k'ax are chi ri chi ma nïm ta ri puwaq uyo'om ri q'atb'altzij che ri rilixik ri tijonik xaq jun 2% pa uwi' ri puwaq kokapan pa q'atb'altzij, ma nïm ta ri puwaq kopan chi ke ri ajtijoxelab' ri e k'o pa ri ukab', urox utas tijob'al, xuquje' pak'ik'aj che ri puwaq yo'om che tijonik xaq laj che tojonik ke ri ajtijoxelab', kab'e wi.

86. Che ri ub'anik kunik che ri rilixik ronojel ri tzij b'im kan kumal ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, ri kajawax ruk' täq wa' wa no'j

wawa', are kilix ri jasa täq ri ma xe'ilix ta ojer. Sib'ilaj k'ax opanem pa ri 6% chi junab', etam chik chi we ri ilol täq re ri to'nik täq puwaq utz uta'ik ri puwaq kakib'ano, xuquje' kakita chi ke konojel ri winäq ri rajawixik kakitojo, ri puwaq kokapan pa q'atb'altzij. wa' katob' che ri q'atb'altzij utz ke'lawi. Ri IVA wa' juntojonik sib'ilaj nïm ucholaj, nïm kupatinij che ri tinimit, xub'an jun (44% pa ri 1997) Ri ISR rach'il ri ISET e keb' kakib'an 22.4%, kilitajik chi we ri winäq ma kakiyata wa' sib'ilaj nïm ku'ya wi.

87. Wakamik utz chi b'anom che ri ukojik ri upuwaq tinimit, kojom ri puwaq pa jasa täq ri qas rajawixik, ma xaq ta pas ta ne kakoj wi ri puwaq, xuquje' ri puwaq yo'om pa kiq'ab' jachin täq ri k'amal täq b'e re jawi kachakon wi ri puwaq chi', xuquje' yo'om chi ke ri 10% re ri puwaq kokapan pa ri tinimit. Utz kelik we ta mat kab'an ko'l uchuq'ab' ri puwaq re wa Iximulew, xuquje' we ta mat nima'q täq ri ral täq ri puwaq ri kaqaj chi ke ri winäq ri kakikoj pa täq ri kichak.

Ri kab'ix chech (k'asaj k'uk' nik'aj tinimit chik) chi' taqem rilik, ma k'o ta uk'eyewal, sib'ilaj utz na rilik kab'anik we ta kak'ayix ri esanel ula oyonib'al. Ri kilow ri k'exk'ob' re ri puwaq are ri BANGUAT, are karilij janik'pa' rajil ri puwaq re ri q'ij k'olik, ri ke'la wi wa' are rilixik uya'ik uq'ijal ri q'uq' puwaq, xuxu' nuk'u ri kub'ano are kab'an k'ax che ri jasa täq ri kak'ayix naj pa nik'aj tinimit chik, xuquje' ma kaya' ta uqi'jal ri jasa täq ri kab'an pa wa Iximulew.

88. Ma sach b'a chi ri kajawax ruk' ri k'yem re jun tinimit are chi ri winäq utz ri kek'uji' wi, chi k'ol ronojel ri jasa täq ke ri xa su rajawixik wi chi kak'uji'k, xuquje' chi k'ol utzilal pa kanima, xuquje' rech ri k'yem ri utzilal chilitaj kuk' ri winäq ri sib'ilaj kax kib'anom, ri sib'ilaj e meb'ilal. Are utz we ta kilitaj wa qatinimit chi kiwach konojel täq ri tinimit re wa uwa ulew chi jun tinimit k'yinöq rumal ri jasa täq kuk'ayij, sib'ilaj kukoj chi k'ak' täq ch'ich' che ri jasa täq kub'ano, konojel ri winäq kakiya kiq'ijal, ri q'atol täq tzij xa junam ke'kil wi konojel ri winäq, kaya' kiq'ijal konojel ri winäq, kilix ri uwa ulew, xuquje' kaya' kiq'ijal konojel ri winäq k'uwi täq ub'antajik ri kik'aslemal.

89. Ri kajawax ruk' ri raq'anisanik ri jasa täq ri kayow upuwaq wa tinimit, puñet pa jun 6% chi junab' rech ri q'atb'altzij kub'ankunik che ri rilixik ub'anik täq ri jasa täq ri xkichomaj ri aj upaq'axes ruk' ri q'atb'altzij. Rajawixik nab'e kilix jasa ri ub'anom ri utzij q'atb'altzij ri qas ko'kik, xuquje' ri qas ke'ch'aw pa uwi' ri jasa täq re ri winäq, rech ma ke'k'uji' ta jasa täq ri kab'ix chi ke "Ma qas ta are ub'e, ucholaj la'" le jasa täq lala', xuquje' kab'an jun tob'anik chi kiwach ri itzel täq winäq, xuquje' kab'an tob'anik cho ri winäq ri kakaj su are wi kab'anik jasa ri kakib'ij ri are', xuquje' cho ri elaq'.

90. Ruk' wa', kab'antaj kunik che ri unimarisanik ri upuwaq tinimit k'olom, xuquje' rech kanimar ub'anik ri tob'anik kape naj, rech kanimarisax ri upuwaq q'atb'altzij, xuquje' ri kipuwaq ri winäq ri ma e k'o ta ruk' ri q'atb'altzij, rech ronojel ri tinimit utz ke'la wi.

91. Chilix chanïm ri chak tajan kab'an pa uwi' ri jachonik re ulew, rech ke'to' ri winäq ke'pe pa täq ri juyub'. Xuquje' chayo'q chi jub'iq' ri puwaq ri kaya' chi ke ri winäq re jun tinimit, rech kab'in ri chak pa uwi' tijonik, tijonik ke winäq pa uwi' täq kichak, pa uwi' rutzilal k'aslemal, xuquje' pa uwi' yakonik ja, ronojel ri chak ri kuta ri wuj ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, xuquje' ri karaj ri uk'yem re wa tinimit.

92. Chanim chilöq, ri rilik ri kitojonik ri winäq che ri tinimit ri xa su k'o pa utzij q'atb'altzij chi xa su kakiyawi, rech kab'an taj kunik kopan kab'an jun yakonik che puwaq pa jun 15% pa cha ri yakonik puwaq b'anom chik pa nik'aj tinimit chik, we kaya'taj wa' kab'antaj kunik xa junam kab'an che ri kilixik konojel ri winäq, xa junam uya'ik ri jasa täq kaya' chi ke.

93. Chilixoq ri ub'antajik ri uya'ik ri kichak ri winäq, ri tojonik, rech kaya' uq'ijal ri ma ya'om ta chi xlajuj junab', chilixöq chi k'ol kichak konojel täq ri winäq. Ri nïm ub'e, nïm ucholaj ri tijonik ke ri winäq che täq ri ub'anik ri chak, rajawixik kilixik chi konojel ri winäq kakitijoj kib' che täq ri reta'maxik k'ak' täq ub'anik ri chak kab'anik

VIII. Säq, mu'j chi kiwach ri tob'anelab' kaxlan täq winäq ke'pe naj

94. Chirij kan ri junab' re ri 1997 wa Iximulew ma tinimit taj ri kato' kumal ri kaxlan täq winäq. Jampa' ri aj upaq'ayes ri q'atb'altzij xkijuch' jun kiwuj ri xk'isb'an ri ch'oj, sib'ilaj utz xub'an che wa Iximulew, ri winäq ri aj ch'aqäp xkib'an jun kamon jela' (Ginebra, pa ri ik' abril re ri junab' 1997) jawi xkichi'ij wi chi konojel US$ 2.3 billon. Sib'ilaj k'i ri ub'antajik ri xb'anow wa' wa jun tob'anik xkib'an ri winäq. Nab'e xe'k'y ri kape wi ri tob'anik, xuquje' xe' xk'y ri tob'anelab' ri ke'pe jela' Europa; e k'i na ri tob'anelab' ri k'i kib'antajik, xe'k'yik xuquje' ri tob'anelab' ri su kakisipaj ri puwaq. Xuya rib' ri utzilal chi kixo'l ri q'atb'altzij chib'ilkib', ma kab'anta chik ri kab'an ojer chi ri tzijonik kakib'an ri q'atb'altzij are kakikoj ri ZONGS che ri kich'awem. Jampa' kakiya ri puwaq k'ax ub'anik kakib'ano we su puwaq kakiya'o, pa ri 1997 xuxu' xkiya 320 millon chi dolar.

95. Jampa' xjuch' ri wuj ri xuk'isb'ej wi ri ch'oj, k'o chi ri b'im ri chomam pa uwi' jasa ri kab'anik che ri uya'ik che ri tinimit rech kub'an ri uk'iyem, are wa' ri xuya'o chi ri q'atb'altzij ruk' ri URNG xe'to' kumal kamon ke'pe ch'aqäp xkichi'j puwaq che ri kito'ik. Ma k'o ta xb'ixik pa uwi' ri jasa täq kak'ex pa ri q'atb'altzij. Xe' tzijon pa uwi', ma k'o ta chi xkib'ij rumal k'o chi kiwach ri uk'isik ri ch'oj, xuquje' ri puwaq. Rumal ri' tzij pa uwi' puwaq, pa cha ri tojonik rajawixik kakib'an ri winäq (tojonik, ri puwaq kukoj ri tinimit), xuquje' ri kito'ik täq ri tinimit ke'pe naj, wa' are täq wa' ri xb'ixik chi xa su rajawixik wi kilixik, xchakan ri wuj ri xuk'isb'ej ri ch'oj.

96. Ri xb'an pa wa Iximulew ma kuk'ut taj ri b'anom jawichi' chik, rumal chi ma pa jun tinimit ta chik xpe wi wa xb'anik, wa' pa kijolom ri winäq ajchi' xpe wi wa', xuquje' che ri tob'anik xkib'an ruk' puwaq ri kamon ke'pe ch'aqäp ja'. Ri xkib'ij ri yo'l täq puwaq are chi sib'ilaj kakaj ri are' chi qas kab'an ronojel ri xb'ix kan pa ri wuj ri xkiyakan ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, are k'u ri q'atb'altzij re wa Iximulew kub'ano, kuya'o chi kab'anik jampa' ri xe'kanaj kanöq.

97. Sib'ilaj k'i k'u ri ub'ixik kab'anik jasa che k'ut chi ma k'i ta ri kata'ik. Nab'e sib'ilaj ko'l ri kik'amanik ib' ri kamon ke'pe naj, are lo 2-3% re ri PIB (pa Africa are 15-20%). Ukab', ri jasa täq kata'ik chi kab'anik k'ax ub'anik, xuquje' ma k'o ta puwaq che ri ub'anik, ma pa cha ta ri k'ayinik, xuquje' ri utzakuxik ukojik q'atb'altzij. Urox, Rumal k'i ri tob'anelab', k'ax karaqik che ri junam ke'chakunik. K'isb'al, k'akeb' na kik'ux nik'aj kamon ri sib'ilaj k'o kichuq'ab' pa wa tinimit, ri kilitaj wa' are kino'j winäq ke'pe ch'aqap.

98. Keb' ri kamon kakiya saq che ri ub'anik ronojel ri rajawixik keta'maxik, are täq wa': jun, Ri kamon ri kayo'w no'j, are' erak'am ronojel täq ri tob'anelab' ruk' puwaq, k'o uchuq'ab' katatab'exik jasa ri kub'ij. Jun chik, ri kiwuj ri kamon kakilij le qas are kab'anik, ri kub'an ri MINUGUA xuquje' ri FMI, ri kakib'ij ri are' are ke'kunik kub'ij jasa kab'an che ri puwaq ri kiya'om konojel ri tob'anelab' ke'pe ch'aqap.

99. Jampa' xjeqatajula pa ri 1997 kaya' taj oxib' wachib'al chi wa ne ku'ya wiwa':

a. Ri wachib'al re jun läq ma nojinäq taj' kuya wa' jewa' we man kab'an ri kub'ij ri wuj ri xk'isb'ex wi ri ch'oj, we jekab'an wa', ri tob'anelab' ke'b'ek. We je'wa' kaye'x chi na kak'exk'ob' q'atb'altzij rech kilik jachin ri karaj kuchakuj chi jumul ri xya'taj kanöq.

b. Ri wachib'al jun läq, nojinäq' ri kub'ij wa' chi ri kamon winäq ri ke'pe ch'aqäp ja', ke'tob' na, xuquje' wa ne kakiqajisajula ri tob'anik rumal chi ma ronojel ta kab'anik ri b'im, xuquje' wa ne rumal chi nik'aj tinimit chik kakib'ij je'ok chab'ana ri'. Xuquje' wa ne jun q'atb'atzij chik kokik karaj kuchakuj ronojel ri ma xuchakuj ta ri jun xok'owik.

c. Ri wachib'al jun läq nojinäq' Wa jun ilonik sib'ilaj utz, utz kilitajik, kilik chi k'o chak tajan kab'anik, kilitajik chi ronojel tajan kab'anik, xuquje' kilitajik ri ma kab'antaj ta kunik che ri uchakuxik. Ri kilitaj wa' ruk' wa ri' are chi tajan kaya' uchuq'ab' ri tinimit, xuquje' ri uchakuxik ri xb'ixik, ri ke'la wi wa' are chi tajan kab'an jun junamil b'anikal, jawi ri tinimit sib'ilaj kachakunik, jun k'amanik ib' ri q'atb'altzij, ri kamon ke'b'in jachin ri q'atb'altzij kokik, xuquje' ri uchuq'ab' ri tinimit ri winäq.

100. Nik'aj chi ke ri tob'anelab' re ronojel wa uwa ulew kakaj ke'tob'ik chi kaya' ri junamil b'anikal, chi k'i ri kuya wi wa', pa cha ri uchakuxik chi ri winäq kakinïmkib' che täq ri rilik jachin kok che q'atb'altzij, (ke'tob'che rilik ri ukojik q'atb'altzij) xuquje' che ri kito'ik kamon re q'atb'altzij , rech qas ke'chakunik, rech qas ke'kunik kakib'ij jasa ri xkib'ano, utz ub'anik ri chak kakib'ano, xuquje' kakiya kichuq'ab' ri kamon ke'chakun pa ri tinimit ma e k'o ta ruk' q'atb'altzij.

101. Ri tob'anelab' kakib'ij che ri junam b'anikal che ri tinimit Iximulew chi k'o nik'aj ub'antajik ub'anom. K'i chi junab' k'olik, katzalij pa rij, xuquje', sachib'al ri ub'anom. Xuquje' kacho'pin ri k'isb'al re ri ch'oj ri b'anom chik pa uwi' ri junamil b'anikal. Kab'ixik chi ronojel, ruk' ri upetik ri utzilal pa tinimit xya' uchuq'ab' ri junamil b'anikal.

Uya'ik no'j

102. Chanim, ri uya'ik uchuq'ab' ri junam b'anikal karaj kab'an tob'anik pa uwi' uya'ik kino'j ri kamon ki'low jachin ri q'atb'altzij kokik, ri yo'l táq ub'ixik ki'kotemal, xuquje' uk'eyewal, ri jun kib'antajik chik ri winäq k'o q'aq' pa kiq'ab', ri kamon ri kakilij rokib'al ri q'atb'altzij, pa cha ri (ri chajinel re rilik ri ukojik ri q'atb'altzij, xuquje' nik'aj chik ri ki'low jampa' ke'yo'q ri juch' pa uwi' jachin kok che q'atb'altzij).

103. Rech chi ri tob'anik ke ri kamon winäq ri ke'pe naj utz ke'la wi, rajawixik kaya' ub'ik jasa ri tajan kab'anik, pa cha pa uwi' ri ub'anik q'atb'altzij, xuquje' ri kito'ik ri kijuyub' ke'l wi ri winäq.

104. Ri wuj ri xkijuch' ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij jun b'eb'al ri xa su rajawixik wi kaya' uq'ijal xuquje' rajawixik chok wi che ri tob'anik yo'om rech kaya' ri jun junamil b'anikal, xuquje' ri usachik makaj, ri ub'anik jun utzilal pa wa tinimit.

Ximb'al re tzij

1. Ri jun chak pa uwi' ri rilik chi pa wa tinimit kuya wi rib' jun utzirinem jun yakonik re wa tinimit, wa' jun chak sib'ilaj k'ax ub'anik, kab'antaj wa' we kajunumax ri kino'j k'ya'laj täq kamon re wa tinimit, xuquje' kalem ronojel ri rajawixik katzijoxik, tek'uri' kakib'an tzij pa uwi'. Are rajawixik wa' kab'anik rech qas kab'an jun tzij, sib'ilaj katob' k'uwa', rech qas kab'an ronojel ri kuta ri wuj xb'anik ri xk'isb'en ch'oj chi kixo'l ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij, xuquje' rilik chi qas kab'an ri jun k'exk'ob' pa ri utzij q'atb'altzij rech qas kab'an jun opanem pa jun tinimit jawi kak'uji' wi jun junam b'anikal.Ronojel ri uk'eyewal karaqatajik rajawixik kak'am ib' che ri usolik uwach.

2. Ri k'o wi wa tinimit wichanïmsib'ilaj nïmucholaj, ri kuyawi che wa tinimit jun b'antajik k'uwi, sib'ilaj katob' chech. We man kilixix chi qas kab'an ronojel ri xb'ixik katzaqapanwa'. Rumal ri', chatzukux jun ub'anik jun k'ak' rilik ub'anik chak, ri ke'la wi wa tzij are chayo'q kanöq ri ch'oj chib'il ib', are chab'an tzij, chab'an junam che ri no'j. Ri kajawaxik are chi kaya' ri qas rajawixik che ri tinimit, ma xa ta kata' jasa täq ri ma rajawixik taj. Ma are ta katzux ri jasa täq ri chanïmkak'is uchuq'ab', are kachakux ri jasa täq naj kuq'i'o.

3. Rajawixik kab'an jun junam b'anikal chi kixo'l konojel ri kamon, rech kab'an tzij pa uwi' ri kilik chi k'o ub'e k'o ucholaj ri no'j kuya ri wuj ri xb'anik xk'iseb'en ch'oj, rech jampa' kab'an ri rilik jachin ri q'atb'altzij kokik ma kesax ta uchuq'ab' täq wa no'j wawa'.

4. Rumal ri', utz kilik ri chak rajawixik kab'an wichanïm, xuquje' kane'xik che ri ub'anik ri nik'aj chik ri petanäq, rech ri q'atb'altzij kub'an re che wa chak, we kilik cho wa tinimit jun tinimit jawi ri b'anikal xa junam, jawi kaya' wi q'ijal konojel ri ke'l chi', Ri nimik ib' ronojel ri jasa täq kab'an cho wa uwa ulew pa ri siglo XXI rajawixik wa Iximulew kuk'am uno'j pa uwi' wa', rech wa tinimit xuquje' kub'an re ri k'ak' täq no'j tajan kaya'ik wakamik. We man kanïmib' pa täq ri jasa täq kab'an cho wa uwa ulew, wa Iximulew kakanaj kanöq, kakiräq k'ax ri tinimit.

5. Ri kub'inab'ej wi wawa' oxib' ri jasa täq ri karak'aj, are täq wa': a) Ri utzalaj uyakik jun tinimit jawi e k'i kib'antajik ri winäq, xuquje' kaya' jun junam b'anikal chi ke. b) Rajawixik k'iyem pa uwi' ri jasa täq kub'an ri tinimit, xuquje' rajawixik jun k'exk'ob' pa tinimit jawi kaya'taj wi chi xa junam kab'an chi ke konojel ri winäq. c) Ri uyakik jun tinimit k'ak' xuquje' jawi kab'an wi jun junam b'anikal.

6. Uya'ik ub'ixik ri jasa täq kajawaxik ruk' ronojel ri wuj ri xkiya kan ri aj upaq'ayes ruk' ri q'atb'altzij ri xkisb'an ch'oj, ri ub'anik wa' wa ne' kuya'o chi ri winäq ke'b'ek ke'kib'ij jachin ri q'atb'altzij rajawixik kokik. Chanim, rajawixik kalem ri jasa ri qas rajawixik kab'an'tzij pa uwi', xuquje' tek'uri' rajawixik ub'anik jun nimalaj tzij, chomanik, rech karaq jun kamon tzij ri kab'anik are Rilik ri b'e, b'anik ri b'inem chanïm.

INTERNATIONAL IDEA INSTITUTE FOR DEMOCRACY AND ELECTORAL ASSISTANCE

Ri xe'lawi uwi' ri tzijonik xb'an chikixo'l ri winäq ri xe'ch'aw pa uwi' ri nimalaj tinimit, ri xe'ch'aw pa kiwi' xäq e winäq, ri kamon ri ma k'o ta re ri q'atb'altzij chi kech, wa' katob' che chi kayo' taj ri utzilal, ri ujunumal re b'antajik pa wa Iximulew, xuquje' kuya no'j che nik'aj k'exk'ob' chik chi rajawixik kaya' pa wa tinimit. Sib'ilaj kajowaxik xuquje', chi we ta wa jun chak wawa' kok ta che jun k'amal ub'e tzij, jun ya'nel no'j, rech kab'an tzij pa uwi' jun lemenik chomanik chi rajawixik kilixix pa ikamon, pa uwi' ri uk'aslemal wa Iximulew.

Wa jun esanik wuj wawa', wa' k'o chupam ri tijonik ke winäq kuya ri kamon kape ch'aqap IDEA.

PROGRAMA
PARTICIPACION Y DEMOCRACIA
INTERNACIONAL IDEA
TEL. 4022027-28
FAX 4181785

International IDEA
Strömsborg
S - 103 34 Estocolmo, Suecia
Tel.: 46 8 6983700
Fax: 46 8 202422
E-mail: info@idea.int
http: //www.idea.int

ISSN 1402 - 6279
ISBN 91- 89098 - 23 - 4